

[Faint, mostly illegible handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in several horizontal lines across the upper half of the page.]

श्री
हरिमीडेनामकंस्तोत्रम् ।

हरितत्वमुक्तावल्याख्यव्याख्यासमन्वितम् ।

ब्रह्मविद्वरिष्ठश्रीमत्परमहंसपरिव्राजक
स्वामिश्रीमदऽच्युतानन्दगिरिनामधेयैः
स्वयमेवसंशोध्य

श्रीमुंबापुर्याम्

“निर्णयसागरयन्त्रालये” मुद्रापितम् ।

प्रथमावृत्तिः २०००.

(इस पुस्तकके सब हक ग्रंथप्रकाशकनें अपने तावेमें रखे हैं)

मौल्यम् ॥=

ॐ श्रीगणेशायनमः ॥

सत्यंज्ञानंशुद्धं । पूर्णहृदिभातं ॥ हर ॥ वन्देशम्भुंशांतं ।
 मायागुणरहितं । साक्षिरूपंतत्त्वं । विद्वद्भिर्गम्यं ॥ हर ॥
 वेदैर्ज्ञेयंनित्यं । गुरुभक्तैर्वेद्यं । ॐ हरहरहरमहादेव ॥ १ ॥
 देवान्भीतान्दृष्ट्वा । यःकृपयाविष्टो ॥ हर ॥ विषपा-
 नमपिकृत्वा । ऽसितकंठोजातः । त्रिपुरंविभिदेयुद्धे ।
 दुर्भेद्यंसर्वैः ॥ हर ॥ तंवदेसर्वेशं । देवैर्हृदिध्यातं । ॐ
 हरहर० ॥ २ ॥ विघ्नविनाशनकर्ता । भवतांयस्तातः
 ॥ हर ॥ पूज्योनिखिलैर्देवैः । दुर्शितंहरतुनः । स्कंदः
 पुत्रोबलवान् । तारकासुरहंता ॥ हर ॥ स्वमात्रेवर-
 दाता । ब्रह्मचर्य्यधर्त्ता । ॐ हरहर ॥ ३ ॥ दशमुख-
 बाणप्रभृतयो । भक्तास्तेजाता ॥ हर ॥ नाहंवक्तुं-
 शक्तः । परिगणनंकृत्वा । येदेवानामैश्वर्य्यं । स्वाधी-
 नंचक्रुः ॥ हर ॥ तेषांचित्रंवीर्य्यं । तवकृपयाजातं ।
 ॐ हरहर० ॥ ४ ॥ पूजांकर्तुंविष्णु । नेत्रंत्वयिसमर्प्यं ॥
 हर ॥ राज्यंकुरुतेजगतां । त्रयाणांतवदृष्ट्या । यती-

उपोद्धातः

इहतावत्सन्तिवसुंधरायां भगवत्पूज्यपादश्रीमच्छं
 करस्वामिनिर्मिताबहवोग्रन्थाः । स्तोत्राणिचतत्प्र-
 णीतानिबहून्येवोपलभ्यन्ते । मुद्रणमपितेषांबहूनां-
 जातंप्रसिद्धञ्चैतत् । तन्मध्येहरिस्तुतिनामकंस्तोत्रं
 हरितत्त्वमुक्तावल्याख्यव्याख्यासमन्वितं प्रस्थानत्र-
 योक्तब्रह्मविद्यासूचकत्वेन श्रवणमननादिरूपत्वेनच
 ब्रह्मात्मविवेचनविधावग्रसरत्वेनवरीवर्ति । परन्त्वहहे
 दृशस्याप्यत्युत्तमस्यग्रन्थस्यनाद्यपर्यन्तंमुद्रणंजातमि-
 तिमत्वाब्रह्मविद्वरिष्ठैः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकस्वा-
 मिश्रीअच्युतानन्दगिरिनामधेयैः स्वयमेवसंशोध्यमु-
 द्रापितम् । एतद्वन्थविचारणमुमुक्षूणांशरीरतोवृद्धाना-
 मपिक्लेशोनस्यादतस्तत्कृपयास्थूलाक्षरैरेवैनंतेस्वामि-
 नोमुद्रापितवन्तः । अस्मिन्ग्रन्थेश्रुतिसूत्रार्थस्याधि-
 क्यमस्त्यतोविचारद्वाराज्ञादित्येवब्रह्मबोधजनकत्वेन-
 मोक्षप्रदोऽयंग्रन्थोऽतोऽवश्यमेवैनंभवन्तोविचारयन्तु ।
 विचारपूर्वकंसंशोधितेपिग्रन्थेकचिदस्त्यशुद्धंतद्वन्थाव-
 सानस्थशुद्धिपत्रेणसंशोधनीयमित्यलम् ॥

नां हृदये स्थित्वा । कामं नाशयिता ॥ हर ॥ गंगाध-
 रशिवशंकर । गिरिजाधीशस्त्वं । ॐ हरहर० ॥ ५ ॥
 संहर्तृशिवरूप । मुग्रंतव ध्यात्वा ॥ हर ॥ भीता देवाः
 सर्वे । भक्तित्वयि चक्रुः । दुःखं दृष्ट्वा जगति । शरणं त्वां-
 यामो ॥ हर ॥ देवानामपि देवं । महादेवं प्रणुमः । ॐ
 हरहर० ॥ ६ ॥ त्यक्त्वा धर्मं ब्रह्मा । दुहितर्यासक्तः ॥
 हर ॥ दंडं प्राप्तस्त्वत्तः । पंथानं नीतः । विद्योपदेशु स्त्व-
 त्तः । सनकाद्याभक्ता ॥ हर ॥ उपदेशं शृण्वन्ति । वै-
 राग्ये सक्ताः ॥ ॐ हरहर० ॥ ७ ॥ प्राणान्ते वैकाश्यां ।
 मुक्तिसर्वेभ्यो ॥ हर ॥ वेदपुराणैः कथितां । ददते नि-
 त्यं यः । सर्वज्ञं तमनादि । स्तौतियो भक्त्या ॥ हर ॥
 अर्थकामंधर्म । मोक्षं लभते सः ॥ ॐ हरहरहरमहादेव
 ॥ ८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवत्पू-
 ज्यपादश्रीमच्छंकराचार्यसंप्रदायप्रविष्ट स्वामिलक्ष्म-
 णानन्दगिरिशिष्येण स्वामि अच्युतानन्दगिरिणा विर-
 चितमिदं नीराजनम् ॥ ॐ श्रीविश्वेश्वरो विजयते ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नित्यं निजानन्दसद्वितीयं शुद्धं विभुं सत्य-
मतिस्वतंत्रम् ॥ सूक्ष्मं निरस्ताखिलदृश्यमीशं
प्रत्यंचमात्मानमहं भजामि ॥ १ ॥ शंकरं
शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् । सूत्रभाष्य-
कृतौ वंदे भगवंतौ पुनः पुनः ॥ २ ॥

सत्यज्ञानानंदात्मकमद्वितीयं ब्रह्मैव शुद्धसत्त्वप्र-
धानमायोपाधिकं सदीश्वरभावं मलिनसत्त्वप्रधाना-
विद्योपाधिकं सजीवभावं च जगाम । “ जीवे-
शावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वय-
मेव भवति ” इति तापनीये श्रवणात् । तत्रमा-
याप्रतिबिम्ब ईश्वरः । तां मायां वशीकृत्य सर्वज्ञः स-
र्वशक्तिश्च जीवानां सर्वेषामभ्युदयापवर्गार्थं संकल्प-
मात्रेणैव लीलया जगतः सर्गस्थितिप्रलयानाचर-
ति । तत्र ये जीवाः स्वाज्ञारूपश्रुतिस्मृत्युक्तमार्गा-

नतिलंघनेन स्वात्मानं भजंते तेषामनुग्रहायोपास-
 नार्थं शंखचक्रगदाशूलमृगपरशुधरं नीलोत्पलका-
 लमेघपूर्णचंद्रस्फटिकसमानवर्णं आनंदधनं सर्वांग-
 सुंदरं मूर्तिद्वयं शुद्धसत्त्वमयं बहुलीलास्पदं विष्णुशं-
 कराख्यं स एव जग्राह । तच्च मूर्तिद्वयं वैकुण्ठकैलासा-
 दिषु भक्तानां हृदये च नित्यं सन्निहितं वर्तते ।
 तत्र च भगवान् विष्णुः फलत्यागपूर्वकं निरंतरानु-
 ष्ठितवेदानुवचनयज्ञदानतपोभिर्विमलीकृतस्वांतानां
 नित्यानित्यवस्तुविवेकेन तृणीकृतब्रह्मलोकादिभो-
 गानां शमदमादिमतां मुमुक्षूणां बहुविधस्वनिःश्वा-
 सभूतवेदार्थविचारासमर्थानां पुरुषाणां मोक्षसाधनी-
 भूतब्रह्मात्मतत्त्वबोधनाय स्वांशेन श्रीभगवद्वादराय-
 णरूपेणावतीर्णो बहुविधन्यायोपेतैरध्यायचतुष्टया-
 त्मकैर्ब्रह्मसूत्रैः सकलवेदांतवाक्यानि संग्रथयामास ।
 तानि च सूत्राण्यतिगंभीरार्थतया दुरवगमाभिप्राया-
 णि संति । इदानीं कलौ दुष्टचित्तैर्भेदवादिभिरभेद-
 वादिभिश्च कैश्चिदन्यथान्यथा योजितानि पुरुषार्थ-

पर्यवसायीनि न बभूवुः । अथ भगवान् परमेश्वरः
 सर्वज्ञः शंकरः करुणया लोकानुग्रहार्थं स्वांशेन श्री-
 सर्वज्ञभगवत्पादशंकराचार्यरूपेण ब्रह्माद्यंशैः शिष्य-
 भूतैः सहावतीर्य ब्रह्मसूत्रव्याख्यानरूपश्रीमच्छारी-
 रकभाष्यकरणेन सकृच्छ्रवणमात्रेणाविद्यातिमिरति-
 रस्कारपटीयसो मुख्याधिकारिणः पुरुषधौरेयाननु-
 जग्राह । अथेदानीं ब्रह्मसूत्रार्थमीमांसाऽसमर्थान-
 लसाननायासेन झटिति ब्रह्मतत्त्वं साक्षाच्चिकीर्षितो
 मंदाधिकारिणोऽनुगृहीतुकामः श्रीभगवान् भाष्य-
 कारस्तेषां ब्रह्मतत्त्वं करतलबिल्वफलीकारयितुं जप-
 मात्रेण सकलपुरुषार्थसाधकं सर्ववेदांतसारभूतं श्र-
 वणमनननिदिध्यासनात्मकं हरिस्तोत्रमारिप्सुश्चि-
 कीर्षितं प्रतिजानीते ॥

स्तोष्ये भक्त्या विष्णुमनादिं ज-
 गदादिं यस्मिन्नेतत्संसृतिचक्रं भ्र-
 मतीत्यम् ॥ यस्मिन्दृष्टे नश्यति

तत्संसृतिचक्रं तं संसारध्वातवि-
नाशं हरिमीडे ॥ १ ॥

स्तोष्य इति ॥ विष्णुं व्यापनशीलं त्रिविध-
परिच्छेदशून्यं ब्रह्मेत्यर्थः । स्तोष्ये आरोपितसकला-
धिष्ठानतया सर्वात्मकत्वेनानंतकल्याणगुणतया व-
स्तुतो निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपतया च कीर्तयिष्य
इति प्रतिज्ञा । ननु लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धेः की-
र्तनीयस्य विष्णोः किं लक्षणं किं च प्रमाणमित्या-
शंक्य जगत्कारणत्वम् । “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” इत्यादिश्रुत्युक्तं लक्षणमाह । जगदादि-
मिति । जगतः वियदादिप्रपञ्चस्य आदिं कारणं
सकलजगदुपादानत्वे सति तत्कर्तृत्वमिति विवक्षित-
म् । ततश्चाव्याकृतप्रधानपरमाण्वादौ तटस्थेश्वरे च
नातिव्याप्तिः । ननु इदं अभिन्ननिमित्तोपादानत्वं कु-
त्राप्यप्रसिद्धम् । घटादिषु सर्वत्र उपादाननिमित्तयो-
र्भेदस्यैव दर्शनात् । सर्वोपादानत्वमप्यप्रसिद्धं मृत्ति-

मूर्तद्रव्यसंयोगित्वं चापरात्तत्तया निश्चयः जायमानेन तदसंभवं
अभिन्ननिमित्तोपादानोऽभिन्नमदः

सटीकम् ।

५

कादेरेकैकोपादानत्वस्यैव दर्शनात् । ततः कथमप्रसि-
द्धं लक्षणमुच्यते । प्रसिद्धस्यैव लोके लक्षणत्वदर्शना-
दिति चेदुच्यते । पृथिव्यप्तेजोवायवो विप्रतिपन्नाः ।
उत्पत्तिमंतः पृथिवीत्वादेः मृदुत्पन्नघटचंद्रकांतोत्पन्न-
जलारण्युत्पन्नामिव्यजनोत्पन्नवदिति ^{न्यथ} कार्यत्वमनु-
माय आकाशस्यापि भूतत्वहेतुना कार्यत्वानुमानानं-
तरं पृथिव्यादीनि सदुपादानानि तदुपरक्ततया प्रती-
यमानत्वाद्यन्नियमेन यदुपरक्ततया प्रतीयते । तत्तदु-
पादानं यथा घटादि मृदाद्युपादानमिति लाघवात्
सर्वस्य जगत एकसत्प्रकृतिकत्वस्य तत एवाभिन्न-
निमित्तोपादानकत्वस्यापि सिद्धिर्भवति । परमते च
घटेश्वरसंयोगादौ जीवात्मगतज्ञानादौ चाभिन्ननि-
मित्तोपादानत्वदर्शनात् । ततश्चानुमानसिद्धमभि-
न्ननिमित्तोपादानत्वमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वबोधनं श्रुत्या
संभवति । एवंच श्रुतेर्लक्षणपरत्वाभावेनानुमानसि-
द्धमभिन्ननिमित्तोपादानत्वमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वबोधन-
मात्रेण न वाक्यभेदप्रसंगः । तस्य च ब्रह्मणः

यतोऽकाशकानि भूतानि जायन्ते येन ज्ञानात्तज्जीवनिश्चयः कर्त्तव्यः तदुपादाना-
द्येकनिमित्तोपादानपरमिति नन्दः

६

हरिमीडेस्तोत्रं

स्वरूपमानंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानीति वाक्येन निर्णीयते । प्रमाणं च विष्णौ “शास्त्रयोनित्वात् तत्तु समन्वयात्” इत्युक्तन्यायेन सर्वे वेदांताः । ततश्च लक्षणप्रमाणयोः सत्त्वेन विष्णोः स्तोत्रकरणप्रतिज्ञा संघटते न किञ्चिदवद्यमिति भावः । ननु यद्यत्कारणं तत्तदन्यतो जन्यमिति व्याप्तेराकाशादौ दर्शनादाकाशादिकारणस्यापि विष्णोर्जन्यत्वानुमानेन जन्यसर्वोपादाननिमित्तत्वलक्षणं तस्मिन्ननुपपन्नं स्यादित्याशङ्क्य । “असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः” इति न्यायेन तस्या जन्यत्वमाह अनादिमिति । आदिः कारणं न विद्यते यस्य सोऽनादिरजन्य इत्यर्थः । अयं भावः । किं ब्रह्मणो जडं कारणं उत चेतनम् । नाद्यः जडस्याकाशादेर्ब्रह्मकार्यत्वात् । नापि द्वितीयः । स्वस्य स्वकारणत्वानुपपत्तेश्चेतनांतराभावाच्च सत्त्वे वा तस्यापि कारणत्वेनान्यजन्यत्वानुमानेन चेतनानवस्थाप्रसंगात् । कस्यचिदजन्यत्वे वा तत्रैव कारणत्वहेतोर्व्यभिचारात् । तस्यैव ब्रह्मत्वाङ्गीकारात् ।

“स वा एष महानज आत्मा” इत्यजन्यत्वप्रति-
पादकश्रुतिविरोधाच्च न तस्य जन्यत्वमिति जन्यस-
र्वोपादाननिमित्तत्वलक्षणमुपपन्नमिति । नन्वेवमपि
स्तोत्रारंभो न युज्यते तस्य विषयप्रयोजनयोरभावा-
त् । तथाहि । प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैव विषय इति भवतो-
ऽभिमानः स चानुपपन्नः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमातृत्वेन
प्रतीयमानस्य प्रतीचः तद्रहितब्रह्मणाभेदानुपपत्तेः ।
ननु प्रतीच्यध्यस्ताहंकार एव कर्तृत्वादिनाऽनुभूयते
न तु प्रत्यगात्मेति चेत् नाध्यासकारणाभावेन क-
र्तुरध्यस्तत्वानुपपत्तेः । किं जडे वस्तुनि कर्तुरध्या-
सः उत स्वप्रकाशे । नाद्यः कर्तुरभानप्रसंगात् ।
भवन्मते जडस्य सर्वस्याध्यस्तत्वेनाधिष्ठानत्वानुप-
पत्तेश्च । न द्वितीयः स्वप्रकाशकस्य वस्तुनः अज्ञान-
विषयत्वाभावेनाधिष्ठानत्वायोगात् । लोके अंशतो-
ऽज्ञातस्यैव शुक्त्यादेरधिष्ठानत्वदर्शनात् । अस्य च
सांशत्वानंगीकाराच्च । नहि प्रकाशमानस्याप्यज्ञा-
नविषयत्वं संभवति । प्रकाशाप्रकाशयोर्विरोधात् ।

सादृश्यादेर्विषयदोषस्य स्वप्रकाशविषयप्रमितेरसंभ-
वेन तत्करणप्रमाणदोषस्य चाभावाच्च । तस्मान्न
कर्तुरध्यास इति तस्यैवात्मत्वात्तस्य बहुदोषवतो
निर्दुष्टब्रह्मणाऽभेदायोगान्न विषयः संभवति । प्रयो-
जनमपि न संभवति । आत्मनि प्रतीयमानकर्तृ-
त्वादेरनर्थस्य निवृत्तिर्हि प्रयोजनमिति वक्तव्यम् ।
तस्योक्तप्रकारेणानध्यस्तस्य ज्ञानान्निवृत्त्ययोगादि-
त्याशंक्य तदुभयं प्रतिपादयन् स्तुतिमारभते ।
यस्मिन्नित्यादिना । यस्मिन्नज्ञाते विष्णौ अधि-
ष्ठाने एतत् अनुभूयमानं संसृतिचक्रं संसरति अन-
या जीव इति संसृतिः अहंकारादिप्रपञ्चः स एव
चक्रं भ्रमति प्रत्यहमाविर्भावतिरोभावाभ्यां च पु-
नःपुनरावर्तते । इत्थं कर्तृत्वादिप्रकारेण । अथवा
संसृतिचक्रं अहंकारादिप्रपञ्चजातं कर्म जीवो भ्र-
मति । भ्रांत्या गृह्णातीत्यर्थः । अयमभिसंधिः ।
“आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । सदेव
सोम्येदमग्र आसीत् । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म । क-

स्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् । ब्रह्म ते ब्रवाणि । यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म । यो अशनायापिपासे शोकं मोहं जरामृत्युमत्येति । ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वमसि । अहं ब्रह्मास्मि । अयमात्मा ब्रह्म । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम् ” । इत्याद्याः श्रुतयो हि उपक्रमोपसंहारादिभिर्लिङ्गैस्तत्पराः संत्यः प्रत्यगात्मानमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिकं सच्चिदानंदात्मकं निर्विशेषं ब्रह्म भेदनिंदापूर्वकं बोधयन्ति । नच ताः प्रत्यक्षादिभिर्बाधितुं शक्यन्ते । बहुविधलिङ्गोपेततया तत्परत्वेन प्रबलत्वात् । किंतु ता एव प्रत्यक्षादितात्त्विकांशानुपजीवकत्वात् । शुक्तिज्ञानवत्पश्चाद्भावित्वात् स्वप्रमेयबोधने प्रत्यक्षाद्यनुपजीव्य स्वप्रकाशचैतन्यविषय-

त्वात् । अनुमानापेक्षया प्रत्यक्षवत् । अव्यवहितवस्तु-
विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिकं बाधित्वा तात्त्विकांशात्प्र-
च्याव्य व्यावहारिकांशे व्यवस्थापयन्ति । ततश्च ता-
दृशे आत्मनि कर्तृत्वादिप्रपञ्चस्य परमार्थतोऽसंभवेन
सोऽध्यस्त एव । न च स्वप्रकाशस्याज्ञानविष-
यत्वाभावेनाधिष्ठानत्वायोगादध्यस्तत्वानुपपत्तिः ।
लोके घटमहं न जानामीति अज्ञानविशेषणतया
भासमानस्यैव तद्विषयत्वदर्शनात् । स्वरूपचैतन्यस्य
मामहं न जानामीत्यज्ञानसाधकतया सिद्धस्य तद-
विरोधित्वाद्वृत्त्यारूढस्यैव तस्य तद्विरोधित्वात् आ-
त्मन्यारोपितांशभेदसत्त्वात्सादृश्यादेश्च आत्मनि ब्रा-
ह्मण्याद्यध्यारोपे संविदनित्यत्वाध्यारोपे चादर्शनात् ।
स्वप्रकाशस्य च स्वयमेव स्वस्मिन्प्रमाणत्वेन तन्नि-
ष्ठाविद्यायाः प्रमाणदोषस्य सत्त्वाच्च । ततश्च क-
र्तृरध्यस्तत्वेनानात्मत्वादात्मनश्च कर्तृत्वादिसाक्षिणो
ब्रह्मत्वे बाधाभावात् ब्रह्मात्मैक्यं विषयः संभवति ।
एवं कर्तृत्वादेरनर्थस्यात्मन्यारोपितस्य समूलस्य निवृ-

त्तिः प्रयोजनमपि संभवतीत्याह । यस्मिन् दृष्ट-
इति ॥ यस्मिन्सदानंदचित्प्रकाशे परिपूर्णं विष्णौ
दृष्टे शांत्यादिसहितनिरंतरानुष्ठितश्रवणमनननिदि-
ध्यासनैः सम्यक् साक्षात्कृते तत्संसृतिचक्रं समूलं
नश्यति लीयते । तं हरिं ईडे इति संबंधः । अत्र
उभयत्र श्रुतिः । “ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदि-
तर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
कं पश्येत् ” इत्यादि । ननु अहंकारादिप्रपञ्चमूला-
ज्ञानस्य निवृत्तिर्न संभवति तस्यानध्यस्तत्वात् ।
स्वेनैव स्वस्याध्यासे आत्माश्रयात् । अज्ञानांत-
रांगीकारे चानवस्थाद्यापत्तेः । लोकेऽनध्यस्तस्य
घटादेर्ज्ञानान्निवृत्त्यसंभवः । किञ्च भावरूपाज्ञान-
स्यानादिनो निवृत्तिर्न संभवति । अनादि भाव-
स्यात्मवन्नित्यत्वनियमात् । परमाणुनिष्ठश्यामताया
अनादित्वस्योभयवादिमतेऽनंगीकारात् । किञ्च अ-
ज्ञाननिवृत्तिः सती उतासती उत सदसती सद-
सद्विलक्षणा वा । आद्ये आत्मनो भिन्ना उता-

भिन्ना भिन्नाभिन्ना वा भिन्नाभिन्नविलक्षणा वा ।
 नाद्यः द्वैतापत्तेः । न द्वितीयः आत्मनोऽनादित्वेना-
 विद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तेः । नापि तृतीयः वि-
 रोधात् । अतएव न चतुर्थोऽपि । भिन्नाभिन्नत्वव्यति-
 रेकेण प्रकारांतराभावात् । नच प्रथमद्वितीयः । अ-
 सत्त्वे शशशृंगतुल्यायास्तस्याः साध्यत्वाऽनुपपत्तेः ।
 पुरुषार्थत्वाभावप्रसंगाच्च । नापि तृतीयः । विरोधा-
 त् उक्तपक्षद्वयदूषणापत्तेश्च । नच चतुर्थोऽपि । सद-
 सद्विलक्षणत्वेऽनिर्वचनीयत्वेन तस्याः अज्ञानाव-
 स्थानप्रसंगात् । अनिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्तेरनिर्वच-
 नीयत्वानुपपत्तेश्च । नहि घटनिवृत्तिर्घटो भवति त-
 तश्च सर्वथाप्यनुपपत्तेर्नाज्ञानस्य निवृत्तिः संभवती-
 त्याशङ्क्य । न तावदज्ञानस्य कल्पकाभावेनाकल्पि-
 ततयाऽज्ञाननिवृत्त्यसंभवः । दीपादिवत्तस्य स्वपर-
 निर्वाहकत्वात्तस्य स्वप्रकाशे आत्मनि वस्तुतोऽसं-
 भवेन कल्पितत्वस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । “अनृतेन
 हि प्रत्यूढाः । त इमे सत्याः कामा अनृतापि-

धानाः । नासदासीन्नो सदासीत् ” इत्यादि श्रु-
 तेश्च । नाप्यनादिभावत्वेन तस्य निवृत्त्यनुपपत्तिः ।
 अनादिभावस्यानिवृत्तिरिति सामान्यव्याप्तेः ज्ञाने-
 नाज्ञाननाश इत्यनुभवसिद्धविशेषव्याप्तिविरोधेन
 “तरति शोकमात्मवित् । भूयश्चांते विश्वमाया-
 निवृत्तिः । निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते । ते ब्र-
 ह्मलोके तु परांतकाले ” इत्यादि श्रुत्या । “ज्ञा-
 नेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । मामेव
 ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते । अहमज्ञानजं
 तमः नाशयामि । तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मि-
 न्निवेशिते । योगी मायाममेयाय तस्मै ज्ञाना-
 त्मने नमः” इत्यादि स्मृत्या च । अज्ञानव्यतिरिक्त-
 स्थले संकोचस्यैवोचितत्वात् । तस्यास्माभिर्भाव-
 त्वानङ्गीकारात् । अभावविलक्षणत्वमात्रेण भावत्व-
 व्यपदेशाच्चेत्यभिप्रेत्याज्ञाननिवृत्तिः सद्रूपा आत्माभि-
 न्ना चेत्याह । संसारध्वांतविनाशं हरिमिति ।
 संसारस्य कर्तृत्वादिरूपस्य कारणं यत् ध्वांतमज्ञानं

तस्य विनाशं निवृत्तिरूपम् । हरिं वृत्त्यारूढं सत् अ-
 ज्ञानविरोधि चैतन्यमित्यर्थः । न चात्माभिन्नाया अ-
 ज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिः । यस्मिन्सति य-
 स्याग्रिमक्षणसंबंधः । असति यस्मिन्यस्याभावः । त-
 त्तत्साध्यमिति साध्यलक्षणस्य ज्ञाने सति अज्ञाननि-
 वृत्तिरूपात्मनः अग्रिमक्षणसंबंधः ज्ञानाभावेऽज्ञाननि-
 वृत्त्यभावोऽज्ञानमिति । अज्ञाननिवृत्तिरूपात्मनि स-
 त्वोपपत्तेर्भिन्नसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधाभावा-
 च्च । नित्यसिद्धायामप्यज्ञाननिवृत्तौ साध्यत्वभ्रान्त्या
 वा पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तेश्च “प्रपंचोपशमं शिवम्”
 इत्यादि श्रुत्या तस्यात्माभेदसिद्धेश्च सर्वथाप्यज्ञान-
 निवृत्तिरूपप्रयोजनसंभवेन स्तोत्रारंभो युज्यत इति
 भावः । ईडे स्तौमीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु ब्रह्म स्वस्मादन्यज्जगदारभते उत ब्रह्मैव ज-
 गज्जायते । नाद्यः । द्वैतापत्तेः । एकस्य निरवयव-
 स्यारंभकत्वानुपपत्तेश्च । द्वितीये तु ब्रह्म सर्वात्मना
 जगदाकारं भवति एकदेशेन वा । नाद्यः । मुक्ता-

नां प्राप्यस्थलाभावप्रसंगात् । निष्प्रपञ्चब्रह्मण एव
मुक्तप्राप्यत्वात् । न द्वितीयः ब्रह्मणो निरवयवत्वा-
त् । सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसंगात् । निष्कलमि-
त्यादि श्रुतिविरोधाच्चेत्याशङ्क्य “निरंशेऽप्यंशमारोप्य
कृत्स्नेऽंशे वेति पृच्छतः । तद्भाषयोत्तरं ब्रूते श्रुतिः
श्रोतुर्हितैषिणी ” इत्यादिन्यायेनोत्तरमाह ।

यस्यैकांशादित्थमशेषं जगदेतत्
प्रादुर्भूतं येन पिनद्धं पुनरित्थम् ॥
येन व्याप्तं येन विबुद्धं सुखदुःखै-
स्तं सं० ॥ २ ॥

यस्येति ॥ यस्य परमात्मन एकांशात् । ए-
कदेशतुल्यात् मायावच्छिन्नात् । इत्थं भोक्तृभोग्या-
कारेणैतदनुभूयमानं जगत्प्रादुर्भूतमुत्पन्नमित्यर्थः ।
ब्रह्मणो वस्तुतो निरवयवत्वेऽपि मायावच्छेदेना-
निर्वचनीयांशत्वात् । एकदेशादेवेदं जगदुत्पन्नम् ।
तथा च श्रुतिः । “पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रि-

पादस्यामृतं दिवि ” इति । अस्याश्रायमर्थः ।
विश्वा भूतानि ब्रह्मांडात्मकं सकलमिदं जगदिति
यावत् । अस्य ब्रह्मणः पादः अंश इत्यर्थः । त्रिपात्
पादत्रयमस्य ब्रह्मणः अमृतं मोक्षरूपं दिवि स्वप्रका-
शात्मनि स्वरूप एव वर्तते । न प्रपंचसंबंधस्तत्रा-
स्तीत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रपंचसंबंधरहितप्रदेशः । श्रीबाद-
रायणेनापि सूत्रितः । “विकारावर्ति च तथाहि
स्थितिमाहेति ” । विकाररूपेणावर्तमानं ब्रह्मणो
भागत्रयमस्ति । तथाहि । स्थितिमवस्थानं ब्रह्मण
आह । उक्ता श्रुतिरिति सूत्रार्थः । तथाचोक्तप्रकारेण
ब्रह्मणो जगदाकारेणावस्थानेऽपि न मुक्तप्राप्यस्थ-
लाभावशंकेति भावः । एवं जगदुत्पत्तिं परमात्मन
उक्त्वा तस्य जगत्स्थितिहेतुत्वमप्याह । येन पिन-
द्धमिति । पुनः पश्चाद्येन परमात्मना एतज्जगदि-
त्वं वर्णाश्रमादिभेदेन पिनद्धं सुदृढं बद्धमित्यर्थः । त-
थाच श्रुतिः “एष सेतुर्विधरण एषां लोकानाम-

संभेदाय” इति । अस्याश्चायमर्थः । एष स वा
 एष महानज इत्युपक्रम्य सर्ववशित्वेन सर्वेश्वरत्वेन
 चोक्तः प्रकृतः परमात्मा सेतुरिव सेतुः । सेतुसाम्य-
 मेवाह । एषां लोकानां भूरादिभेदेन देवतिर्यगादि-
 मनुष्यभेदेन वर्णाश्रमादिभेदेन च भिन्नानां भूतानां
 चासंभेदायासांकर्षाय विधरणः विधारयिता । यथा
 लौकिकसेतुः क्षेत्रसंपदां तत्रत्यजलानां चासांकर्षाय
 विधारयिता तद्वदिति । येन व्याप्तमिति ।
 येन चाधिष्ठानभूतेन सर्वे जगदाकाशेनेव व्याप्तमं-
 तर्बहिः पूर्णमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः “यच्च किञ्चिज्ज-
 गत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अंतर्बहिश्च तत्सर्वं
 व्याप्य नारायणः स्थितः” इति । सर्वव्याप-
 कत्वे हेतुः । नारायण इति नरात्पुरुषादुत्पन्नानि
 सर्वाणि जगंति नाराणि तेषामयनं अधिष्ठानमि-
 त्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् । ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं न
 युज्यते । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगात् । कांश्चित्सुखिनो दे-
 वादीन्कांश्चिदुःखिनस्तिर्यगादीन्कांश्चिदुभयवतो म-

नृप्याश्च सृजन् ईश्वरो विषमः स्यात् । तथा प्रल-
 यकालेऽविशेषेण सर्वान् जीवानुपसंहरन् निर्धृण-
 श्च स्यादित्याशंक्य तत्प्राण्यनुष्ठितकर्मापेक्षयैवेश्वरस्य
 सृष्ट्यादौ प्रवृत्तेर्न वैषम्याद्यापत्तिरित्यभिप्रेत्याह ।
 येन विबुद्धमिति । सुखदुःखैः सुखं पुत्रदारादि-
 लाभादिजन्या सत्वपरिणामरूपानुकूलचित्तवृत्तिः ।
 दुःखं रोगादिजन्या रजोविकाररूपा प्रतिकूलचित्तवृ-
 त्तिः । तदुभयविशिष्टं सकलं जगत् येन स्वप्रकाश-
 चिद्रूपेण परमात्मना विबुद्धं प्रकाशितमित्यर्थः । तथा
 च श्रुतिः । “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति ।
 तस्य सूर्याद्यविषयस्य ब्रह्मणः भासा स्वरूपचैतन्ये-
 नेत्यर्थः । अयं भावः । “एष ह्येव साधु कर्म कार-
 यति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष एवा-
 साधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते” । एभ्यो
 लोकेभ्यो नैकरतिर्यगादिलोकेभ्य उन्निनीषते । उ-
 र्ध्वं गंधर्वादिब्रह्मांतानां पदं नेतुं इच्छति । अधस्ति-
 र्यगादिस्थावरांतं नेतुमिच्छति इति श्रुत्या हि त-

तत्प्राण्यनुष्ठितकर्मापेक्षया तत्फलप्रदातृत्वं बोध्यते ।
न च पुण्ये पापे च स्वेच्छया प्रवर्तयत ईश्वरस्य पु-
नश्च वैषम्याद्यापत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वपूर्वकर्मापे-
क्षयोत्तरोत्तरस्मिन्प्रवर्तयतस्तदापत्त्यभावात्संसारस्य
चानादित्वात् सूत्रकारेण च तस्य वैषम्यादेरभावः सू-
चितः । वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ।
न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् । ईश्वरस्य वैष-
म्यनैर्घृण्ये न संभवतः । सृष्ट्यादिप्राणिकर्मापेक्षत्वात् ।
तथाहि । एष ह्येवेत्युक्ता श्रुतिर्दर्शयतीति प्रथमसू-
त्रार्थः । ननु सृष्टेः पूर्वं कर्म नास्ति तदाऽविभागात्स-
र्वस्य ब्रह्ममात्रत्वादिति चेन्न । संसारस्यानादित्वात्सू-
क्ष्मतया प्रलये स्थितिसंभवाच्चेति द्वितीयसूत्रार्थः ।
तथाच ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे न कोऽपि दोष इ-
ति ॥ २ ॥

ननु सुखदुःखमोहात्मकस्य वियदादिप्रपञ्चस्य ज-
डस्य सुखदुःखमोहात्मकं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं ज-
डं प्रधानमेव कारणमनुमीयते चिन्मात्रस्य तु ब्रह्मणः

तादृशजगत्कारणत्वानुपपत्तेः । कार्यकारणयोर्वैल-
क्षण्यानुपपत्तेः । “आजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्” इति श्रुतेः । अजां
अजन्यां लोहितशुक्लकृष्णां रजःसत्वतमोरूपां स-
रूपां स्वसमानरूपां बह्वीं प्रजां प्रकर्षेण जायत
इति प्रजा वियदादिप्रपञ्चस्तां इत्यर्थः इत्याशङ्क्याह-

सर्वज्ञो यो यश्च हि सर्वः सकलो यो
यश्चानन्दोऽनन्तगुणो यो गुणधामा ।
यश्चाव्यक्तो व्यस्तसमस्तः सदसद्य-
स्तं संसारध्वांतविनाशं हरि० ॥ ३ ॥

सर्वज्ञ इति ॥ यः सर्वज्ञः । अत्रश्रुतिः । “यः
सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः” इत्यादि सा-
मान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषेण सर्वं
वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं तपः । न तु जी-
वानामिव कृच्छ्रचांद्रायणादिरूपमिति श्रुतेरर्थः । प्र-
धानस्य जडत्वेन विविधकर्मफलरूपविविधविन्या-

सदेहादिप्रपंचरचनानुपपत्तेः । किं च । सुखादेर्बा-
ह्यघटादिधर्मत्वासिद्धेरांतरस्यैव प्रतीतेः । अचेतनस्य
स्वतो लोके प्रवृत्त्यदर्शनादजामित्यादिमंत्रस्य लो-
हितशुक्लकृष्णगुणवत्तेजोबन्धकारणपरमात्माध्यस्ता-
व्याकृतविषयत्वान्न प्रधानं जगत्कारणं बादरायणे-
नापि । “ईक्षतेर्नाशब्दम् । रचनानुपपत्तेश्च नानु-
मानम्” इत्यादिना प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रत्य-
षेधि । “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय” इति श्रुत्या
जगत्कारणस्य सत ईक्षतेः ईक्षणस्य श्रवणादशब्दं
शब्दागम्यमनुमानगम्यं प्रधानं न कारणमिति प्रथ-
मसूत्रार्थः । अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानं कारणं न
भवति । तस्य जडत्वेन रचनानुपपत्तेर्देहादिप्रपंचक-
र्तृत्वानुपपत्तेरिति द्वितीयसूत्रार्थः । श्रुतिसिद्धसर्वज्ञ-
स्य तु ब्रह्मणस्तत्संभवतीति भावः । यदुक्तं विलक्षण-
योर्न कार्यकारणतेति तन्न । ऊर्णनाभेस्तंतोर्गोमया-
वृश्चिकादेः पुरुषात्केशलोमादेश्च दर्शनादित्यभिप्रे-
त्याह । यश्च हि सर्व इति । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।

इदं सर्वं यदयमात्मा ” इत्यादि श्रुतेः । घटः सन्न
 घटः स्फुरतीति सर्वस्य प्रपञ्चस्य सत्त्वेन स्फुरणत्वेन
 च ब्रह्मसालक्षण्यानुभवात् । “ यथोर्णनाभिः सृ-
 जते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ।
 यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह
 विश्वम् ” इत्यादि श्रुत्या विलक्षणकारणत्वे दृष्टान्तप्रद-
 र्शनाच्चेति भावः । नन्वचेतनस्य प्रधानस्य स्वतः सृ-
 ष्ट्यादिप्रवृत्त्यसंभवेऽपि ईश्वराधिष्ठितस्य तस्य प्रवृत्त्या
 कारणत्वं भवतीति योगानां सेश्वरसांख्यानां वा म-
 तमाशंक्याह । सकलो य इति । सकलः प्रकृ-
 तिरधिष्ठाता च स एव इत्यर्थः । सोऽकामयत ब-
 हुस्यां प्रजायेय इति स्वस्यैव बहुभवनकामनादर्श-
 नात्तदात्मानं स्वयमकुरुतेति स्वात्मनः जगद्रूपेण
 कारणत्वश्रवणात् । “ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते स-
 र्वमिदं विज्ञातं भवति । येनाश्रुतं श्रुतं भवति ।
 आत्मनि खल्वरे दृष्टे इदं सर्वं विज्ञातं भवति ”
 इत्यादि श्रुतेरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः प्रकृ-

त्यधिष्ठात्रोर्भेदे प्रकृतिज्ञानेनाधिष्ठातृज्ञानाभावेनोप-
 रोधप्रसंगात् । श्रुतिसिद्धप्रकृत्यधिष्ठातृरूपस्येश्वरस्य
 तदस्थत्वमात्रत्वस्य लोकदृष्टसामान्यप्रसाधकेनानुमा-
 नेन सिद्ध्यसंभवाच्च स एव प्रकृतिरधिष्ठाता च । सू-
 त्रकारोऽपि । “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् सा-
 क्षाच्चोभयाम्नानात् । आत्मकृतेः परिणामात् । पत्यु-
 रसामंजस्यात्” । इतीश्वरस्य प्रकृत्यधिष्ठातृरूपत्वं नि-
 मित्तमात्रेश्वरस्याभावं चाह । सूत्राणामयमर्थः । प्रकृ-
 तिरुपादानं चकारादधिष्ठाता चेश्वर एवं सति प्रति-
 ज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्र-
 तिज्ञायाः । यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं वि-
 ज्ञातं स्यात् इति प्रकृतिविषयदृष्टान्तस्य चानुपरोधा-
 दुपपत्तेरिति साक्षान्मुखत एव “बहु स्यां प्रजायेय”
 इत्युभयाम्नानात् । प्रकृतित्वस्याधिष्ठातृत्वस्य चाम्नाना-
 दिति । आत्मकृतेः तदात्मानं स्वयमकुरुतेति आत्म-
 न एव जगदाकारेण कारणत्वश्रवणात् । कथं कर्तृ-
 त्वेन पूर्वसिद्धस्य क्रियमाणत्वं तत्राह । परिणामादि-

ति । पूर्वसिद्धस्यापि विकारात्मना स्वात्मनः परिणामयितृत्वात् । पत्युर्न निमित्तमात्रभूतेश्वरस्यासामंजस्यादनुपपत्तेरिति । लोकदृष्टसामान्येनानुमितस्य लोकवदेव रागद्वेषादिप्रसक्त्या ईश्वरत्वानुपपत्तेरिति । ततश्च नेश्वराधिष्ठितं प्रधानमपि कारणमिति भावः । ननु स्वप्रयोजनरहिते जगत्सर्जनादौ प्रवृत्तस्येश्वरस्योन्मत्तवत्प्रेक्षाकारित्वाभावप्रसंगात् स्वप्रयोजनोद्देशेन च प्रवृत्तस्य नित्यतृप्तत्वव्याहतेश्च नेश्वरो जगत्सृष्टेत्याशङ्क्याह । यश्चानन्द इति । निरंतरभासमानानवच्छिन्नपरमानन्दस्वरूपः । “आनन्दो ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति ” इत्यादि श्रुतेराप्तकामस्येश्वरस्य प्राप्तव्यवस्त्वभावान्न नित्यतृप्तत्वहानिरित्यर्थः । लोके सार्वभौमादेः प्रेक्षाकारिणः प्रयोजनोद्देशं विनापि मृगयादौ प्रवृत्तस्योन्मत्तत्वादर्शनात्प्राणिकर्मानुरोधेन जगत्सर्जनादौ प्रवृत्तेरीश्वरस्य स्वभावत्वात्स्वभावे च पर्यनुयोगाभावान्नोन्मत्त ईश्वरः । बादरायणोऽपि ।

“न प्रयोजनवत्त्वादिति” । अनेन सूत्रेण प्रवृत्ते-
 श्च लोके प्रयोजनवत्त्वादीश्वरस्य च तदभावान्न स-
 ष्टेत्याशङ्क्य “लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्” । इत्य-
 नेन लोके राजादिवदीश्वरस्यापि लीलायाः जगत्स-
 र्जनादिरूपायाः कैवल्यं प्रयोजनराहित्यमुपपद्यते
 इति समादधे । तस्मादीश्वरः स्रष्टैवेति भावः । ननु-
 लोके कुलालादेः स्रष्टुः शरीरयुक्तस्य घटादिप्रयोज-
 नपरिज्ञानिनः बाह्यमृदाद्युपसंहारपूर्वकमेव सर्जने प्र-
 वृत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणश्च निर्विकल्पस्याशरीरस्यात एवा-
 समर्थस्य सृष्टिप्रयोजनापरिज्ञानिनः स्वव्यतिरिक्तप-
 दार्थाभावेन बाह्यसाधनरहितस्य कथं स्रष्टृत्वमित्याशं-
 क्याह । अनंतगुण इति । अनंता असंख्याताः
 सर्वशक्तित्वसर्वज्ञत्वादयो गुणा धर्मा यस्य सः ।
 तत्र हेतुमाह । गुणधामेति । शुद्धसत्त्वरूपा माया
 गुणधाम गृहमुपाधिर्यस्य स इत्यर्थः । बाह्यसाधना-
 भावेऽपि क्षीरादेर्दध्यादिहेतुत्वदर्शनाद्देवानां योगध-
 निनां च बाह्यसाधनं विना पुराणादौ योगमहिम्ना

सर्गादिदर्शनादस्माकं च शरीरांतरं विनापि शरी-
 राधिष्ठातृत्वदर्शनात् । “~~पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रू-~~
~~यते । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महे-~~
~~श्वरम्~~” इत्यादावीश्वरस्य सर्वसाधनपटीयस्याः मा-
 याशक्तेः श्रवणात् । सूत्रकारेण । उपसंहारदर्शनान्ने-
 ति चेन्न “क्षीरवद्धि । देवादिवदपि लोके । सर्व-
 धर्मोपपत्तेश्च” इति सूत्रैः कुलालादेर्मृदाद्युपसंहार-
 दर्शनादीश्वरस्य च बाह्यसाधनोपसंहाराभावान्न स
 स्रष्टा इत्याशंक्य बाह्यसाधानाभावेऽपि क्षीरस्य दधि-
 हेतुत्ववत् लोके देवादिवच्च प्रपञ्चहेतुत्वोपपत्तेर्माया-
 वशादेव सर्वेषां सर्वकर्तृत्वादिधर्माणामुपपत्तेश्च न
 कोऽपि दोष इति समाधानाच्चाशरीरस्यापि तस्य
 मायागुणवशादेव सर्वमुपपद्यत इति भावः । ननु
 तर्हि प्रसिद्धमायावीव किमिति न गृह्यत इत्याशं-
 क्याह । यश्चाव्यक्त इति । अनिन्द्रियग्राह्य इ-
 त्यर्थः “अचिंत्यमव्यक्तम्” इत्यादि श्रुतेः “अशब्द-
 मस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगंधवच्च यत्”

इत्यादि श्रुत्या च रूपाद्यभावान्नेन्द्रियग्राह्यः । किंतु
 स श्रुत्यैकगम्य इति भावः । ननु ब्रह्मण एव सकलज-
 गदाकारत्वे भोक्तृभोग्यविभागो न स्यात् सर्वस्यापि
 ब्रह्मकारणकत्वाविशेषादित्याशंक्याह । व्यस्तस-
मस्त इति । व्यस्तो भोक्तृभोग्यरूपेण विभक्तो यः
 समस्तः प्रपञ्चस्तद्रूप इत्यर्थः । लोके यथा समुद्रादेरेक-
 स्यैव फेनतरंगबुद्बुदरूपेण विभक्तानेककार्यहेतुत्वं त-
 द्वदेकस्यापि ब्रह्मणः विभक्तानेककार्यहेतुत्वं संभव-
 ति । अत्र सूत्रम् । “भोक्तृत्वापत्तेरविभागश्चेत्स्या-
 लोकवादिति” । अस्य चायमर्थः । भोक्तृभोग्यत्वाप-
 त्तेर्भोग्यस्य च भोक्तृत्वापत्तेरविभागः विभागाभावः
 स्यादिति चेन्न लोकवत् समुद्रवत् विभागोपपत्तेरिति ।
 ततश्च ब्रह्मैव सर्वकारणमिति भावः । ब्रह्मण एव
 सत्यानृतभोग्यरूपेणावस्थानमाह । सदसद्य इति ।
 सत्सत्यमसदसत्यम् । “सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्”
 इति श्रुतेः एकं सत्यपदं ब्रह्मपरं अपरं व्यावहारिकस-
 त्यवियदादिपरम् । अनृतं शुक्तिरजतादि ॥ ३ ॥

ननु कार्यं स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धं कार्यत्वात्प-
टादिवदित्यनुमानात्सर्वस्य कार्यस्य स्वन्यूनपरिमा-
णद्रव्यारब्धत्वनियमात्परंपरया परमाणव एव जगदु-
पादानं ननु ब्रह्म तस्य विभुत्वादित्याशंक्याह ।

यस्मादन्यन्नास्त्यपि नैवं परमार्थं
दृश्यादन्यो निर्विषयज्ञानमयत्वात् ॥
ज्ञातृज्ञानज्ञेयविहीनोऽपि सदा ज्ञ-
स्तं संसारध्वांतविनाशं हरि० ॥ ४ ॥

यस्मादिति । यस्मात्सच्चिदानंदस्वरूपाद्विष्णो-
रन्यत्परमाण्वादि नास्ति “एकमेवाद्वितीयं यस्मात्परं
नापरमस्ति किञ्चित्” इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः । अनुमा-
नस्य दीर्घविस्तृतक्षौमद्व्यारब्धरज्ज्वां व्यभिचारादा-
गमबाधितत्वाच्चेति भावः । ब्रह्म परमार्थतो जगदाक-
रेण परिणमत इति भास्करमतमाशंक्य निराकरोति ।
अपि नैवं परमार्थमिति । एवं वियदादि जग-
दाकारेणावस्थानं न परमार्थं न वास्तवमित्यर्थः । “नि-

“~~क्लं निष्क्रियम्~~” इत्यादिना श्रुत्या निरवयवब्रह्मणोऽशतो जगद्रूपपरिणामानुपपत्तेः । सर्वात्मना च परिणामे ब्रह्माभावप्रसंगात् पुनः प्रलयकाले सच्चिदानंदाकारेण परिणामे च ब्रह्मणोऽनित्यत्वप्रसंगात्समुद्रादेश्च सावयवत्वेनांशतः फेनादिपरिणामेऽप्यवस्थितिसंभवाच्च । न ब्रह्मणो जगदाकारेणावस्थानं वास्तवम् । सूत्रकारोऽपि “~~कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्वशब्दकोपो~~ वेति” परिणामवादमदूषयत् । स्पष्टोऽर्थः “तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति” । विवर्तवादं चांगीचकार तदनन्यत्वं परमार्थतः प्रपञ्चतद्वयतिरेकेणाभाव एव आरंभणशब्दादिभ्यः “~~वाचारंभणं विकारो नामधेयम्~~” इत्यादि श्रुतिभ्य इति तस्यार्थः । ततो जगतो मिथ्यात्वान्न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो वास्तवमिति भावः । ननु सैर्वैः परिदृश्यमानस्य जगतः कथं मिथ्यात्वं दृश्यत्वादेव शुक्तिरूप्यादिवज्जगतो मिथ्यात्वमिति चेत्तर्हि ब्रह्मणोऽपि दृश्यत्वान्मिथ्यात्वापत्तिरित्याशंक्याह । दृश्याद-

न्य इति । दृश्याच्चैतन्यविषयादन्यो विष्णुरिति शे-
 षः । “अदृष्टो द्रष्टा” इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः । दृश्याद-
 न्यत्वे हेतुमाह । निर्विषयज्ञानमयत्वादिति
 विषयानपेक्षविज्ञानस्वभावत्वादित्यर्थः । विज्ञानघनः
 इत्यादि श्रुतेः । कूटस्थज्ञानमात्रस्वरूपस्य कथं सर्व-
 ज्ञत्वमित्याशंक्याह । ज्ञातृज्ञानेत्यादिना । ज्ञातृ-
 ज्ञानज्ञेयविहीनोऽपि ज्ञाता ज्ञानाश्रयः ज्ञानमविद्या-
 या अंतःकरणस्य वा परिणामविशेषः ज्ञेयं वियदा-
 दि वस्तु तद्रहितोऽपि अविद्याद्युपहितः सन् सदा ज-
 ञाता “स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता”
 इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः । तस्माज्जगतो मिथ्यात्वाद्वह्मणो-
 जगत्कारणत्वमवास्तवं तदस्थं तदुपलक्षणं न तु विशे-
 षणमिति सिद्धम् ॥ ४ ॥

एवं केवलतार्किकानवग्राह्यं श्रौतं जगत्कारण-
 विष्णुं स्तुत्वा इदानीं भक्त्यादिसाधनसंपन्नैर्गुरुशु-
 श्रूषापरायणैरेवावग्राह्यं तत्त्वं स्तोतुमारभते ।

आचार्येभ्यो लब्धसुसूक्ष्माच्युततत्त्वा
वैराग्येणाभ्यासबलाच्चैव द्रष्टिम्ना ।
भक्त्यैकाग्रध्यानपरा यं विदुरीशं
तं संसारध्वांतविनाशं हरि० ॥ ५ ॥

यमीशं विदुः साक्षादनुभवन्ति तमिति संबंधः ।
कीदृशाऽधिकारिणो विदुस्तत्राह । आचार्येभ्य
इति ॥ करतलामलकवत्सम्यक्प्रत्यक्षीकृतब्रह्मतत्त्वे-
भ्यः सर्वकर्मसंन्यासेन समिदाद्युपहारपूर्वकं विधि-
वत्स्वरूपसन्नेभ्यः शांतेभ्यः केवलं शिष्यकृपयैव त-
द्बोधने प्रवर्तमानेभ्यो गुरुभ्यः सकाशालब्धं प्रथ-
मज्ञातं सुसूक्ष्ममच्युतस्य च्युतरहितस्य कूटस्थनि-
त्यस्य श्रीविष्णोस्तत्त्वं यैस्ते लब्धसुसूक्ष्माच्युततत्त्वाः
“आचार्यवान्पुरुषो वेद । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवा-
भिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । नैषा त-
र्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ” इ-
त्यादि श्रुतेः । हे प्रेष्ठ नचिकेतः । एषा ब्रह्मविषया

मतिस्तर्केण शुष्कतर्केण मूलप्रमाणरहितेन नाप-
 नेया प्रापणीया न भवति । किंतु अन्येन सर्व-
 ज्ञेन गुरुणा प्रोक्ता प्रकर्षेण युक्तिदृष्टान्तपूर्वकमुक्ता
 उपदिष्टा सुज्ञानाय सम्यक्ब्रह्मविषयाऽविद्यानिवृत्त-
 ये भवतीति कठश्रुतेरर्थः । “तद्विद्धि प्रणिपा-
 तेन” इत्यादि स्मृतेश्च प्रथमज्ञानेन साकल्येनासं-
 भावनानिवृत्त्यसंभवपक्षे साधनान्तरमप्याह । वैरा-
 ग्येणेत्यादिना । वैराग्येण विषयदोषविवेकेनो-
 त्पन्नेन । “ब्रह्मलोकतृणीकारो वैराग्यस्यावधिर्मतः”
 इत्युक्तपराकाष्ठामापन्नेन विषयविक्षेपरहितकृतो यो
 निरंतरोऽभ्यासः श्रवणावृत्तिः तेन यद्वलं मननं तेन
 च । “बाल्ये न तिष्ठासेत्” इत्यत्र तथैव व्याख्या-
 नात् । ताभ्यां द्रदिम्ना सुदृढया भक्त्याऽहं ब्रह्मास्मी-
 त्येकत्वेन या भक्तिर्भजनं तथा । एकाग्रध्यानपराः ।
 प्रत्यगभिन्नब्रह्मैक्यविषयध्याननिष्ठाः संतो यं विदुरि-
 त्यर्थः “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न
 बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । तस्यैष

आत्मा विवृणुते तन्नं स्वाम् । नायमात्मा बलहीनेन
लभ्यः । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ” इति
मुंडकश्रुतेः । प्रवचनमध्यापनं मेधा ग्रन्थार्थधारणसा-
मर्थ्यं श्रुतमनात्मविषयं बहुधा विवक्षितम् । एतैर्न ल-
भ्यः । किंतु एष साधको यं परमात्मानमेव श्रवणा-
दिभिर्निरंतरं प्रार्थयते । तेनायमात्मा लभ्यः । तस्यै-
वं प्रार्थयमानस्यैष आत्मा स्वां तन्नं सच्चिदानंदात्मि-
कां विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः । बलहीनेन तद्विषय-
मननमकुर्वाणेनेत्यर्थः । निष्कलं निरवयवं परमानंदं
निरंतरं ध्यायमानः प्रत्ययसंतत्या विषयीकुर्वन्पुरुषः ।
तत एव ध्यानात्तं पश्यते । अप्रतिबंधेन साक्षात्करो-
तीत्यर्थः । तदुक्तं भगवता “ अभ्यासेन तु कौंतेय वै-
राग्येण च गृह्यते । भक्त्या मामभिजानाति यावान्य-
श्चास्मि तत्त्वतः ” इति ॥ ५ ॥

एकाग्रध्यानपरा विदुरित्युक्तं केन क्रमेण केन
प्रकारेण च ते विदुरित्याकांक्षायामाह ।

प्राणानायम्योमिति चित्तं हृदि रुध्वा
 नान्यत्स्मृत्वा तत्पुनरत्रैव विलाप्य ॥
 क्षीणे चित्ते भाट्टशिरस्मीति विदुर्यं
 तं संसारध्वांतविनाशं० ॥ ६ ॥

प्राणानिति ॥ प्राणान्वागादीन्द्रियाणि आय-
 म्य उपसंहृत्य अनंतरमोमिति लपंत एव चित्तमंतः-
 करणं हृदि हृदयाकाशे ब्रह्मणि रुध्वा निरुध्य । “ओ-
 मित्यात्मानं युंजीत ओमित्येवं ध्यायथ आत्मान-
 म्” इति श्रुतेः । आत्मानं चित्तं युंजीत निरुंध्यादि-
 त्यर्थः । “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्”
 इत्यादि स्मृतेश्च । अथ वा ओमिति उच्यमाने ओंका-
 र्वाच्चे हृदि हृदयाकाशे चित्तं रुध्वा अन्यत् रूपरसा-
 दि न स्मृत्वा प्राप्तामपि विषयस्मृतिं विषयदोषदर्शने-
 न हित्वा । “संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशे-
 षतः । मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समंततः । शनैः श-
 नैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसंस्थं मनः कृत्वा

न किञ्चिदपि चिंतयेत् । यतो यतो निश्चरति मनश्चं-
चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नये-
त्” इति स्मृतेः । पुनः पश्चात्तद्ब्रह्मास्मीत्यभ्यासव्यग्रं
चित्तमत्रैव ब्रह्मात्मन्येव विलाप्य विलयं प्रापय्य । चि-
त्ते क्षीणे लीने सति ध्यानव्यापारादुपरते सति ।
भाट्टशिरस्मीति । स्वप्रकाशचिद्रूपः परमात्मा-
स्मीति यं विष्णुं विदुरित्यर्थः । तदुक्तं भारतीतीर्थैः ।
“ निर्गुणोपासनं पक्वं समाधिः स्याच्छनैस्ततः । यः
समाधिनिरोधाख्यः सोऽनायासेन लभ्यते । निरो-
धलाभे पुंसोऽतरसंगं वस्तु शिष्यते । पुनःपुनर्वासि-
तेऽस्मिन्वाक्याज्जायेत तत्त्वधीः” इति । श्रुतिश्च । “य-
च्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमा-
त्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छांत आत्मनि” इति ।
अस्याश्चायमर्थः । प्राज्ञो विवेकी मुमुक्षुः पुरुषः वाक्
वाचं मनसि नियच्छेन्निरुंध्यात् । वाग्ग्रहणं सर्वेषामि-
न्द्रियाणामुपलक्षणम् । प्रथमं वागादीन्द्रियव्यापारं वि-
हाय मनोमात्रव्यापारेणावतिष्ठेतेत्यर्थः । तन्मनः ज्ञान

आत्मनि देहेन्द्रियादिव्यापारसाक्षिणि चित्प्रकाशे
 आत्मनि यच्छेत् । मनआदिष्वात्मबुद्धिं विहाय त-
 त्साक्षिचैतन्ये एवात्मबुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । तदुक्तमा-
 चार्यैः “ सत्यानन्दस्वरूपं धीसाक्षिणं ज्ञानविग्रहम् ।
 चिंतयात्मतया नित्यं त्यक्त्वा देहादिगां धियम् ”
 इति । ज्ञानं मनआदिसाक्षिचैतन्यं च महति देशका-
 लादिपरिच्छेदशून्ये आत्मनि ब्रह्मणि नियच्छेत् नि-
 रुंध्यात् एकीकुर्यादित्यर्थः । तत्तं महांतं आत्मानं सा-
 क्षित्वब्रह्मत्वविकल्पत्यागपूर्वकं शांते सर्वव्यापारा-
 तीते । “ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ” इत्यादिना प्र-
 क्रांते आत्मनि नियच्छेत् । अहं ब्रह्मास्मीति वृत्त्युल्लेखं
 त्यक्त्वा स्वतः प्रकाशमानपरमानन्दपरिपूर्णब्रह्मात्मना
 अवतिष्ठेतेत्यर्थः । तदुक्तं । “ दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं
 केवलरूपतः । यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन् ब्रह्म न ब्रह्मवि-
 त्स्वयम् ” इति पराशरंप्रति वसिष्ठेन ॥ ६ ॥

“ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । ”
 तं परमात्मानं विज्ञाय विशेषेण ज्ञात्वा धीरः धीमान्

विषयानाकृष्टचित्तो वा प्रज्ञां प्रत्ययसंततिं कुर्यात् ।
 “ अनन्याश्रितयंतो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां
 नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् । ध्यानेनात्म-
 नि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना ” इत्यादि श्रुति-
 स्मृतयोऽपि इममर्थं वदंतीत्याह ।

यं ब्रह्माख्यं देवमनन्यं परिपूर्णं
 हृत्स्थं भक्तैर्लभ्यमजं सूक्ष्ममतर्क्यम् ॥
 ध्यात्वात्मस्थं ब्रह्मविदो यं विदुरीशं
 तं संसारध्वांत विनाशं ० ॥ ७ ॥

यमिति ॥ देवं स्वप्रकाशम् । “ अत्रायं पुरुषः
 स्वयंज्योतिः ” इति श्रुतेः । अनन्यं अन्यवस्तुशून्यम् ।
 “ यस्मात्परं नापरम् ” इति श्रुतेः । परिपूर्णं परि-
 तः सर्वेषु देशेषु कालेषु च वर्तमानम् “ ब्रह्मैवेदममृतं
 पुरस्तात्पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण अधश्चोर्ध्वं च
 प्रसृतम् ” इति श्रुतेः । “ स एवाद्य स उ श्वः ” इत्या-
 दि श्रुतेश्च । अत एव त्रिविधपरिच्छेदशून्यतया ब्र-

ह्याख्यं ब्रह्मेत्याख्या अभिधा यस्य तम् । भक्तैर्निरंतरं
 श्रवणादिना आत्मानं भजमानैः पुरुषैर्लभ्यं प्रापणी-
 यम्, “तं सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः” इति
 श्रुतेः । श्रवणादिभिर्युक्तः नियत आत्मा चित्तं ये-
 षामित्यर्थः । अजं जन्मरहितम्, “महानजः” इत्या-
 दिश्रुतेः । सूक्ष्मं इंद्रियाग्राह्यम् “सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरम्”
 इत्यादि श्रुतेः । अतर्क्यम् । केवलतर्कागम्यं किंतु उप-
 निषद्गम्यम् “तं त्वौपनिषदम्” इत्यादि श्रुतेः । आत्म-
 स्थम् । आत्मनि कार्यकारणसंघाते जीवत्वेन प्रविश्य
 स्थितम् “तदेवानुप्राविशत् । अनेन जीवेनात्मनानुप्र-
 विश्य” इत्यादि श्रुतेः । एवंभूतं विष्णुं ध्यात्वा ब्रह्मवि-
 दो भवंति । यं च हृत्स्थं सर्वप्राणिनां हृदयेऽतर्यामि-
 तया स्थितमीशं विदुः । तत्र च श्रुतिः । “अंगुष्ठमात्रः
 पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य”
 इत्यादिना हृदयोपाधिना अंगुष्ठमात्रः स्वतः पुरुषः
 पूर्णः । मध्ये देहमध्ये आत्मनि हृदय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं तावद्भक्त्यादिसाधनसंपन्नैरेवावग्राह्यं तत्त्वं

स्तुत्वा अधुना तत्त्वं पदार्थविवेकसंपन्नैरेवावग्राह्यं
विष्णुं स्तोतुमुपक्रमते ।

मात्रातीतं स्वात्मविकाशात्मविबोधं
ज्ञेयातीतं ज्ञानमयं हृद्युपलभ्यम् ॥
भावग्राह्यानन्दमनन्यं च विदुर्यं तं
संसारध्वांतविनाशं हरि० ॥ ८ ॥

मात्रेति ॥ मीयन्ते अर्था आभिरिति मात्रा-
श्चक्षुराद्यास्ताभ्योऽतीतं चक्षुराद्यग्राह्यमित्यर्थः । अत्र
श्रुतिः “~~न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तप-~~
~~सा कर्मणा वा~~” इति । अन्यैर्वाक्चक्षुर्भ्यामिन्द्रियैस्तप-
सा कृच्छ्रचांद्रायणादिना कर्मणा अग्निष्टोमादिना च
न गृह्यते ज्ञातुं न शक्यते । रूपजात्यादिराहित्यादि-
त्यर्थः । तर्हि चक्षुरादिनाऽग्रहणान्नास्त्येवेति न वाच्य-
मित्याह । स्वात्मविकाशात्मविबोधमिति ।
स्वस्य प्रतीच आत्मा स्वरूपं तस्माद्विकाशोऽभिव्य-

किर्यस्य तस्मिन्नात्मनि, अंतःकरणे विबोधो विशेष-
 बोधो यस्य स तथोक्तः । तर्हि बुद्धिग्राह्यमिति प्राप्तं ने-
 त्याह । ज्ञेयातीतमिति । ज्ञेयं ज्ञानविषयं वस्तु
 अतीत्य वर्तमानम् । नहि ज्ञेयातीतं ज्ञेयं भवति “अ-
 न्यदेव तद्विदितात् अप्रमेयमनादिं च” इत्यादि श्रुतेः ।
 विदिताद्वेदनविषयात् । अप्रमेयं प्रमाया बुद्धिवृत्तेर्विष-
 यो न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । ज्ञानमयमिति ।
 ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः “सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म” इत्या-
 दि श्रुतेः । ननु तर्हि ज्ञेयातीतस्य कथमंतःकरणे वि-
 शेषबोध इत्याशंक्याह । हृद्युपलभ्यमिति । हृदि
 बुद्धौ भास्यातीतस्यापि स्वर्यस्य आदर्शे स्फुटं प्रति-
 बिंबतया भानवत् ज्ञेयातीतस्यापि विष्णोः बुद्धौ स्फु-
 टं प्रतिबिंबतया स्वतः स्फुरणं संभवति । तथाच श्रुतिः
 “मनसैवेदमाप्तव्यं एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः
 दृश्यते त्वश्या बुद्ध्या” इत्यादिना । न चैषु वाक्येषु
 आत्मनो बुद्धिग्राह्यत्वं प्रतीयते इति वाच्यम् “अप्रा-

प्य मनसा सह । न मतेर्मतारं मन्वीथाः । न विज्ञाते-
विज्ञातारं विजानीयाः । “मनसैवेदमाप्तव्यम् । यन्म-
नसा न मनुते येनाहुर्मनोमतम्” इत्यादि श्रुतिविरो-
धप्रसंगात् । कस्तर्हि श्रुतिद्वयस्य परस्पराविरोधार्थ
इति चेच्छृणु । मनसैवेदमाप्तव्यम् इत्यादेरात्मनो वृ-
त्तिव्याप्यत्वं विवक्षितम् । अप्रमेयमित्यादि श्रुत्या फ-
लव्याप्यत्वं निषिध्यते । आत्मनो वृत्तिव्याप्यत्वं ना-
म अंतःकरणवृत्तौ प्रतिबिंबतया स्वत एव स्फुटं भा-
समानत्वम् । फलव्याप्यत्वं फलेन तद्गतचिदाभासेन
भास्यत्वम् । तथा च न श्रुतिद्वयविरोधः । तदुक्तं भा-
रतीतीर्थैः । “स्वप्रकाशोऽपि साक्ष्येष धीवृत्त्या व्या-
प्यतेऽन्यवत् । फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवा-
रितम् । अप्रमेयमनादिं चेत्यत्र श्रुत्येदमीरितम् । म-
नसैवेदमाप्तव्यमिति धीव्याप्यता श्रुता” इति । अ-
तोऽविषयस्यापि बोधः संभवतीति भावः । “योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतज्योतिः पुरुषः” इत्याद्यवां-
तरवाक्येन देहादिव्यतिरिक्तत्वेन “अत्रायं पुरुषः स्व-

यंज्योतिर्भवति” इत्यादिना स्वयंज्योतिष्वेन “असंगो
 ह्ययं पुरुषः” इत्यादिना च असंगत्वेन । यद्वैतन्न न प-
 श्यतीत्यादिना अलुप्तचित्त्वेन प्रतिपाद्यमानं त्वंपदा-
 र्थं हृद्युपलभ्यं यं विदुरिति संबंधः । तत्पदार्थमाह ।
 भावग्राह्यानंदमिति । भावरूपेण ग्राह्यश्चासावा-
 नंदश्चासौ भावग्राह्यानंदस्तम् “युवा स्यात् साधु-
 युवाध्यापकः” इत्यादिना सार्वभौममुपक्रम्य मनुष्य-
 गंधर्वादस्थानेषु उत्कर्षेण श्रूयमाण आनंदः यत्र का-
 ष्ठां प्राप्तः सोऽस्तिनिरतिशयानंदः । “यतो वाचो
 निवर्तते अप्राप्य मनसा सह । आनंदं ब्रह्मणो विद्वा-
 न्न बिभेति कुतश्चन” इति वाङ्मनसोऽगोचरत्वेन श्रू-
 यमाण इत्येवं भावग्राह्यानंदमित्यर्थः । अनन्यम् ।
 अन्यत् द्वितीयं यस्मान्न सोऽनन्यः । तमद्वितीयं
 निरतिशयानंदं तत्पदार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु ब्रह्मणोऽनन्यत्वं कथं द्वितीयस्यान्यस्य घटा-
 देरनुभवादित्याशंक्य सर्वस्यापि द्वितीयस्य दृश्यत्वेन
 शुक्तिरजतादिवत्तस्मिन्नारोपितत्वात् । आरोपितस्य

च परमार्थभूताधिष्ठानमात्रत्वात् । “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म
आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं इदं सर्वं यदयमात्मा पुरु-
ष एवेदं सर्वं विश्वम् ” इत्यादि श्रुतेश्च न ब्रह्मणोऽन-
न्यपदोक्ताद्वितीयत्वक्षितिरित्यभिप्रेत्याह ।

यद्यद्वेद्यं वस्तुसतत्वं विषयाख्यं
तत्तद्ब्रह्मैवेति विदित्वा तदहं च ॥
ध्यायंत्येवं यं सनकाद्या मुनयोऽजं
तं संसारध्वांतविनाशं हरि ० ॥ ९ ॥

यद्यदिति ॥ यद्यविषयाख्यम् । विषिणोति
विशेषेण पुरुषं बध्नातीति विषयः शब्दादिः तद्विषया-
ख्यं वस्तुसतत्वं वस्तुपरमार्थभूतं ब्रह्मैव सतत्वं स्वरूपं
यस्य तस्मिन्विषयाख्यस्य सर्वस्यारोपितत्वादित्यर्थः ।
तत्र हेतुत्वाभिप्रायेणाह वेद्यमिति । वेद्यं दृश्यं दृश्य-
त्वात् तस्मिन्नारोपितत्वेन विषयाख्यं वस्तुसतत्वमि-
त्यर्थः । अतस्तद्ब्रह्मैव न ततोऽतिरिक्तमिति विदित्वा
ज्ञात्वा तद्ब्रह्माहम् । चकाराद्व्यत्ययेनाहं ब्रह्मेति च ।

एवं उक्तप्रकारेण यमजं परमात्मानं हरिं सनकाद्याः
सनकसनंदनसनत्कुमारसनातनप्रभृतयः । मुनयः म-
ननशीलाः ध्यायन्ति तं हरिं ईडे ॥ ९ ॥

नन्वहंप्रत्ययविषय आत्मा प्रसिद्धः । तस्य कथं
ज्ञेयातीतत्वसंभावेत्याशंक्याह ।

यद्यद्वेद्यं तत्तदहं नेति विहाय
स्वात्मज्योतिर्ज्ञानमयानंदमवाप्य ॥
तस्मिन्नस्मीत्यात्मविदो यं विदुरीशं
तं संसारध्वांतविनाशं हरि० ॥१०॥

यद्यद्वेद्यमिति । देहाद्यहंकारपर्यंतं तत्तदहं
आत्मा न भवामीति विहाय त्यक्त्वा वेद्यस्य च घटा-
दिवदनात्मत्वेन व्याप्यत्वात् अहंकारादि च वेद्य-
त्वात् आत्मा न भवतीति हित्वेत्यर्थः । अयं भा-
वः आत्मा अहंप्रत्ययविषयः इति वदन् वादी प्र-
ष्टव्यः । किमात्मस्वरूपाहंप्रत्ययविषयः उत आत्म-
निष्ठाहंप्रत्ययविषयः । नाद्यः । स्वस्य स्वकर्मत्वा-

नुपपत्तेः । द्वितीयेऽपि किमात्मनिष्ठप्रत्ययो जडः ।
 उत स्वप्रकाशः । नाद्यः । जडेनात्मभानानुपपत्तेः ।
 न द्वितीयः । स्वप्रकाशप्रत्ययविषयस्य घटादिवदा-
 त्मत्वायोगात् । नच स्वप्रकाशप्रत्ययस्याधारतयैव
 विषयत्वमंतरेणात्मा भासत इति वाच्यम् । प्रत्ययव्यति-
 रिक्तस्य प्रत्ययाधीनप्रकाशस्य प्रत्ययविषयत्वनियमे-
 नात्मनोऽनात्मत्वदोषतादवस्थ्यात्तस्माद्यो यः प्रत्य-
 यविषयोऽहंकारादिर्देहांतः सः सोऽनात्मेति । किं च
 यद्यद्वेद्यं तत्तत्स्वविलक्षणवेद्यमिति व्याप्तिदर्शनात् ।
 स्वप्रकाश आत्मेति निश्चीयत इत्याह स्वात्मेति ।
 स्वात्मज्योतिर्ज्ञानमयानंदं स्वात्मज्योतिः स्वप्रकाशो
 ज्ञानमयः ज्ञानस्वरूपो य आनंदः तं अवाप्य पर-
 प्रेमास्पदत्वेन संभाव्य तस्मिन्संभाविते अहंपदल-
 क्ष्ये । अस्मीत्यात्मविदः अस्मीत्यात्मवेदनं कुर्वतः ।
 यमीशं ईशपदलक्ष्यं ब्रह्म विदुः साक्षादनुभवन्ती-
 त्यर्थः । त्वंपदलक्ष्यज्ञानं विना तस्य ब्रह्मत्वपरिज्ञाना-
 संभवादिति भावः । तथाच श्रुतिः । “ त्रिषु धामसु

यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् । तेभ्यो विलक्षणः
 साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ” अत्र हि श्रुतौ
 भोग्यं स्थूलप्रविविक्तआनन्देभ्यो भोक्तृविश्वतैजस-
 प्राज्ञेभ्यः उपाधियुक्तेभ्यो विलक्षणः । सर्वस्य भास-
 को यश्चिन्मात्रोऽहंपदलक्ष्य इत्यहंपदलक्ष्यं साक्षा-
 त्कृतमन्वद्य तस्य सदाशिवशब्दलक्ष्याद्वयानन्दब्रह्म-
 त्वं बोध्यते । त्वंपदलक्ष्यार्थमसाक्षात्कुर्वतस्तस्य ब्रह्म-
 त्वसाक्षात्कारासंभवात् ॥ १० ॥

नन्वेवं देहादिविलक्षणमात्मानं तस्य ब्रह्मत्वं च
 जानतामपि केषांचिन्मुक्त्यभावः । पुनरपि देहादावा-
 त्मबुद्धिश्च दृश्यतेऽतो देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं नि-
 ष्फलमित्याशङ्क्य तेषामप्रतिबद्धात्मज्ञानाभावादेव
 मुक्त्यभावः न तु ज्ञानस्य तदसाधनत्वेन । प्रतिबंध-
 श्चाऽसत्यप्रपंचानात्मदेहादिषु सत्यत्वात्मत्वबुद्धिः पू-
 र्वपूर्ववासनया प्राप्ता प्रपंचदेहादिषु असत्यत्वानात्म-
 त्वभावनयात्मनश्चिद्रूपत्वभावनया च दीर्घकालनै-
 रन्तर्यसत्काराभ्यस्तया निवर्तते निवृत्ते तस्मिन्ज्ञाने-

नाज्ञाने नष्टे ते सर्वे ब्रह्मैव भवंतीत्याशयेनाह ।

हित्वा हित्वा दृश्यमशेषं सविकल्पं
मत्वा शिष्टं भादृशिमात्रं गगनाभम् ॥
त्यक्त्वा देहं यं प्रविशंत्यच्युतभक्ता-
स्तं संसारध्वांतविनाशं ॥ ११ ॥

हित्वेति ॥ दृश्यं दृशो गोचरं सविकल्पं घ-
टत्वपटत्वब्राह्मण्यादिविकल्पसहितम् । सर्वमेव बाह्यम-
भ्यंतरं च प्रपञ्चं हित्वा असत्यत्वेनाऽनात्मत्वेन च
भावनया निरस्य देहादेरनात्मत्वं जगतो मिथ्यात्वं
वासयित्वेत्यर्थः । तदुक्तं भारतीतीर्थैः । “आत्मा दे-
हादिभिन्नोऽयं मिथ्या चेदं जगत्तयोः । देहाद्यात्मत्व-
सत्यत्वधीर्विपर्ययभावना ॥ तत्त्वभावनया नश्येत्सा-
ऽतो देहातिरिक्ताताम् । आत्मनो भावयेत्तद्वन्मिथ्या-
त्वं जगतोऽनिशम्” इति । शिष्टं परिशिष्टम् । भादृ-
शिमात्रं स्वप्रकाशचिन्मात्रम् । स्वच्छत्वासंगत्ववि-
भुत्वादिभिर्गगनोपमं मत्वा आत्मत्वेन ज्ञात्वा । त-

दुक्तं विद्यारण्यगुरुभिः । “पंचकोशपरित्यागे सा-
 क्षिबोधावशेषतः । स्वस्वरूपं स एव स्याच्छून्यत्वं
 तस्य दुर्घटमिति । ततः देहं त्यक्त्वा आत्मत्वेनान-
 भिमत्य । यं विष्णुं प्रविशंति । तत्र प्रवेशस्तदात्मतया-
 स्वस्थानमेव मुख्यप्रवेशस्यासंभवात् । “ब्रह्मवित् ब्रह्मैव
 भवति” इत्यादि श्रुतेः । अच्युतभक्ताः । अच्युते च्यु-
 तिरहिते अविनाशिनि ब्रह्मणि आत्मत्वेन या भक्ति-
 र्भजनं तद्युक्ता इत्यर्थः । “अथ योऽन्यां देवतामुपा-
 स्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद” इत्या-
 दि श्रुतेः ॥ ११ ॥

अस्ति हि बृहदारण्यके पंचमाध्याये आख्यायि-
 का जनको ह वै बहुदक्षिणं यज्ञमारभत । तत्र
 च नानादेशेभ्यो ब्राह्मणाः ब्रह्मविदो यज्ञदिदक्षया
 धनादिलिप्सया च समागताः अभिसंगता बभूवुः ।
 तत्र च ब्रह्मवित्संघदर्शनेन जनकस्य जिज्ञासा बभू-
 व । स च तेषां ब्रह्मविदां ब्रह्मिष्ठं पुरुषं ज्ञात्वा तं उ-
 पसंपद्य तत्त्वं ततो ज्ञास्यामीति मन्वानो गवां सह-

सं स्वर्णरत्नादिभिः सर्वतोऽलंकृतं ब्रह्मवित्सभायाम-
 वरुध्यतानुवाच । हे भगवंतो ब्राह्मणाः । यो वो ब्रह्मिष्ठस्त-
 स्मा एतद्गोसहस्रं मया दत्तं गृणीयादिति ते च भीतास्तू-
 णीं स्थिताः । अथ याज्ञवल्क्यः तूणीं भूतांस्तानालक्ष्य
 स्वांतेवासिनमुवाच । एता गा अस्मद्गृहं नयेति स तथा
 चकार तद्दृष्ट्वा ब्राह्मणाश्चक्रुः । क्रुद्धेषु च ते षु होताश्चलः
 आर्तभागो भुज्युर्लाह्याय निरुपस्तः कहोल इत्येते-
 ब्रह्मविदो याज्ञवल्क्येन सद्यः पराजिताः । अथोद्दाल-
 केन ऋषिणा अंतर्यामिणं पृष्टो याज्ञवल्क्यः उद्दालका-
 यां त्र्यामिणमुवाच । सा च श्रुतिरेषा । “यः पृथिव्यां-
 तिष्ठन् पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं
 यः पृथिवी मंतरो यमयति एष ते आत्मांस्तर्याम्यमृत
 इति । एवमेव योऽप्सु तिष्ठन् योऽग्नौ योऽंतरिक्षे यो दिवि
 य आदित्ये” इत्याद्यनेकपर्यायैः सर्वा तर्यामी विष्णुर्नि-
 रूपितः । तस्याश्च श्रुतेरयमर्थः । यः पृथिव्यां तिष्ठति-
 सोऽतर्यामी । किं घटपटादिर्नेत्याह । पृथिव्या अंतरः
 किमियं वर्तमाना पृथिवी देवता नेत्याह । यं पृथिवी

देवतानवेदसोंऽतर्यामी । पृथिवीदेवताहिस्वात्मानं
 जानाति इयमहमस्मीति । तस्मान्नसा । किंशरीरं स
 नेत्याह । यस्यपृथिवी शरीरमिति । यस्यपृथिव्येवश-
 रीरं नियम्यशरीरातिरिक्तंशरीरंनास्तीत्यर्थः । एवं
 अंतरोवर्तमानः पृथिवीं पृथिवीदेवतांयमयति स्वव्या-
 पोरेप्रेरयति । एषोऽमृतः कूटस्थो नित्योऽतर्यामी हे
 उद्दालक ते आत्मेति । एवंसर्वपर्यायेष्वर्थो द्रष्टव्यः ।
 एवंब्रह्मवित्सभायां सर्वातर्यामित्वेनसिद्धंविष्णुंस्तौति ।

सर्वत्रास्ते सर्वशरीरी न च सर्वः

सर्वं वेत्त्येवेह न यं वेत्ति हि सर्वः ।

सर्वत्रांतर्यामितयेत्थं यमयन्य-

स्तं सं सारध्वांतविनाशं ह० ॥ १२ ॥

सर्वत्रेति । यः सर्वत्र पृथिव्यादिषूपादानतया
 आस्ते तंतुष्टुपटइव । सर्वशरीरं यस्यसःसर्वशरीरी ।
 नचसर्वः । यश्चनसर्वः किंत्वधिष्ठानतया सर्वस्यांतरः ।
 यश्चेह पृथिव्यादौस्थितः सर्वंवेत्ति जानाति । यंच स

र्वः पृथिव्यादिर्नवेद । “सवेत्तिवेद्यं नचतस्यास्ति वेत्ता” इत्यादि श्रुतेः “वेदाहंसमतीतानिवर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेदन कश्चन” इति स्मृतेश्च । यः यमयन् । पृथिव्यादिप्रेरणन् विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवर्तयन् निवर्तयन् । इत्थं उक्तप्रकारेण सर्वत्रांतर्यामितया वर्तते तमित्यर्थः । तथा चोक्तम् “जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथानियुक्तोऽस्मितथा करोमि । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया” इति स्मृतेश्च ॥ १२ ॥

सर्वे हि वेदांता ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं प्रत्यगात्मनस्तद्गुणत्वं च बोधयन्ति । अत्रैतरेयश्रुतिस्तावत् “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इत्यवांतरवाक्येन ब्रह्माद्वितीयमुक्त्वा प्रत्यगात्मनोऽद्वितीयब्रह्मत्वं महावाक्येन बोधयति । “प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेति” । तैत्तिरीयकश्रुतिश्च “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यवां-

तस्मात्वाक्येनाद्वितीयं ब्रह्मोक्त्वा “स यश्चायं पुरुषे यश्चा-
 सावादित्ये स एकः” इत्यनेन महावाक्येन प्रतीचस्ता-
 द्ब्रह्मत्वं बोधयति । तथा छांदोग्यश्रुत्या च “स देव
 सौम्यो दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” इत्यनेन तादृशं
 ब्रह्मोक्त्वा । तत्त्वमसीत्यनेन महावचसा जीवब्रह्मणो
 रभेदो बोध्यते । एवं च प्रतिवेदांतं तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । न-
 नु तत्र कथं ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वमाकाशादेर्द्वितीयस्य वि-
 द्यमानत्वात् कथं प्रतीचो ब्रह्मत्वं तयोर्भेदस्यैवानुभवा-
 दित्याशंकायां । “स ईक्षत लोकान्नु सृजादिति स ई-
 माँल्लोकान् सृजत । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आका-
 शः संभूतः । तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति । तत्तेजो
 ऽसृजत” इत्याद्याः सृष्ट्याद्यर्थवादरूपाश्च श्रुतय आ-
 काशादेः सर्वस्य जगतो ब्रह्मण एवोत्पत्तेस्तस्मिन्नेवा-
 वस्थानात् पुनस्तत्रैव लयान्मृदुत्पत्तिस्थितिलयकस्य घ-
 टादेर्मृदभेदवत्कारणब्रह्ममात्रतया वांतरवाक्योक्तं ब्रह्म-
 णोऽद्वितीयत्वं संभावयामासुः । तथा “स एतमेव
 सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत । तत्सृष्ट्वा तदेवानु

प्राविशत् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ” इत्याद्याः
 श्रुतयो ब्रह्मण एव जीवरूपेण प्रवेशं ब्रुवंत्यो न तु बहिः
 स्थित्वा अंतर्गृहे प्रविष्टदेवदत्तवत् जीवब्रह्मणोरभेदं म-
 हावाक्यप्रतिपाद्यं संभावयामासुः । तथानियमनश्रु-
 तिश्चात्यंतभेदे नियम्यनियामकभावानुपपत्तेः । त-
 योरभेदमेव संभावयति । तथा “ सवा एष पुरुषोऽन्नर-
 समयः । यदग्रे रोहितं रूपम् ” इत्याद्याः तत्त्वं पदार्थ-
 शोधनरूपाः श्रुतयः जीवेश्वरोभयगतविरुद्धधर्मनिरा-
 सद्वारा तयोरैक्यमेव संभावयन्ति । तथा “ ब्रह्मविदा
 मोतिपरं अमृतः समभवत् ” इत्याद्याश्चाभेदज्ञानस्य
 निरतिशयफलप्रदर्शनेनाभेदस्य विवक्षितत्वं ज्ञापयन्त्य-
 स्तमेव संभावयन्ति । इत्थं सृष्टिस्थितिलयप्रवेशसंय-
 मनतत्त्वं पदार्थफलप्रतिपादकैः सप्तविधार्थवादैरनुगृ-
 हीतं सन् महावाक्यमवांतरवाक्यसहितं यत्तत्त्वं प्रतिपा-
 दयति तदिदानीं स्तौति ।

सर्वं दृष्ट्वा स्वात्मनि युक्तया जगदेतत्
 दृष्ट्वात्मानं चैव मजं सर्वजनेषु ॥

सर्वात्मैकोऽस्मीति विदुर्यं जनहृत्स्थं
तं संसारध्वांतविनाशं हरि० ॥ १३ ॥

सर्वमिति । सर्वं वियदादिकं जगत् एतत् अनुभूयमानं स्वात्मनि स्वस्मिन् । युक्त्या । जडस्य दृक्संबन्धमन्तरेण भानायोगात् दृग्दृश्ययोश्च संयोगादेरसंभवात् विषयविषयिभावस्य संयोगादिमुख्यसंबन्धपूर्वकत्वात् सर्वस्य वियदादिजडप्रपञ्चस्य भानान्यथानुपपत्त्या चित्यध्यस्तत्त्वमेव संबन्ध इत्यादियुक्त्या दृष्ट्वा सर्वजगत्स्वस्मिन्कल्पितत्वेन ज्ञात्वेत्यर्थः । “पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्रम्” इति श्रुतेः । पुरत्रये जाग्रदाद्यवस्थात्रय इत्यर्थः । अजं जनिरहितमपरोक्षतयानुभूयमानमात्मानं च सर्वजनेषु जनिमत्सु अंतःकरणाद्युपाधिमत्सु । प्रतिबिंबतया वर्तमानं दृष्ट्वा “यो यो नियोनिमधितिष्ठत्येकः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा

रूपंरूपंप्रतिरूपोबहिश्च ” इत्यादिश्रुतेः । योनिमाया-
 दिशब्दाः अंतःकरणाद्युपाधिपराः । इंद्रः परमेश्वरः
 पुरुरूपः देवतिर्यगाद्यनेकरूपः ईयते लक्ष्यते । प्रति-
 रूपः समानरूपः इतरत्स्पष्टम् । सर्वात्मा सर्वेषां विय-
 दादीनामधिष्ठातृत्वेन स्वस्यैव सर्वशरीरेषु जीवतया प्र-
 विष्टत्वेन च सर्वात्मा सर्वरूपः अत एकोऽस्मीति यमद्वि-
 तीयं जनहृत्स्थं जनानां हृदि बुद्धौ स्थितं नित्या-
 परोक्षमित्यर्थः । “ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ” इति श्रुतेः ।
 साक्षाद्वृत्तिव्यवधानं विना अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः ।
 अत्र च श्रुतिः “ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चा-
 त्मनि । संपश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥ म-
 य्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । मयि सर्वं लयं-
 याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ” इति स्पष्टोऽर्थः ॥ १३ ॥
 “ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ।
 कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुण-
 श्रद्धासुपर्णासयुजासखाया समानं वृक्षं परिष्वजाते ।
 तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ”

इमौमंत्रावात्मनोऽविद्ययाकर्तृत्वादिकं परमार्थतस्त-
 द्राहित्यं च बोधयतः । अनयोश्चैवमर्थः । पुराणप्रसि-
 द्धं ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदं वारयति । एकइति । देवः स्व-
 प्रकाशश्चिद्रूपः । सकुत्रेत्याकांक्षायामाह । सर्वभूते-
 ष्विति । ब्रह्मादिस्तंबांतेषु । तर्हि किमिति नानुभूयत-
 इत्यत आह । गूढइति । अज्ञानेनावृतत्वान्न सामा-
 न्यप्रज्ञैरनुभूयत इत्यर्थः । तस्य त्रिविधपरिच्छेदराहि-
 त्यमाह । सर्वव्यापीति । देशकालौजीवेश्वरौ जग-
 दित्येतत्सर्वव्याप्यस्थातुं शीलमस्येति सर्वव्यापी । त-
 देवप्रतिपादयन् प्रथमं चेतनप्रतियोगिकभेदाभावमाह ।
 सर्वभूतांतरात्मेति । चैतन्यमेकमेव सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मा-
 दिस्थावरांतेषु प्रविश्यांतर्जीवात्मतया वर्तत इत्यर्थः ।
 तदेव शुद्धसत्त्वमायाप्रतिबिंबतया ईश्वरः सन् सर्वेषां कर्म-
 फलं ददातीत्याह । कर्माध्यक्षइति । कर्मणां पुण्य-
 पापरूपाणामध्यक्षः अधिष्ठाय फलदातेत्यर्थः । जडप्र-
 तियोगिकभेदं वारयति । सर्वभूताधिवासइति । सर्वे-
 षां पृथिव्यादीनां भूतानामधिवासः अधिष्ठानमित्यर्थः ।

आरोपितस्याधिष्ठानाव्यतिरेकात् न तन्निरूपितो
भेद इत्यर्थः । जीवेश्वररूपेणावस्थानात्प्राप्तपुण्यादि
कर्तृत्वं जगत्स्रष्टृत्वादिकंच वारयति । साक्षीति । स्व
संनिधौ प्रवर्तमानकार्यकरणादेर्जगदाकारपरिणा
मिन्या अविद्यायाश्च साक्षी साक्षादीक्षिता । साक्षित्वे
हेतुमाह । चेतेति । चैतन्यरूप इत्यर्थः । वस्तुतः सा-
क्षित्वादिराहित्यमाह । केवल इति । सकलविशेषशू-
न्य इत्यर्थः । ज्ञानानन्दयोर्गुणत्वं केचिद्वाञ्छन्ति तान्निवा-
रयति । निर्गुण इति । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति
श्रुतेः ज्ञानानन्दौ स्वरूपमेवेत्यर्थः । द्वासुपर्णा सुपर्णा
विवसुपर्णौ सयुजौ नित्यमवियुक्तौ सखायौ चिद्रू-
पा अंतःकरणोपहितानुपहितौ समानं वृक्षं वृश्च्यते
तत्त्वज्ञानेन समूलमुच्छिद्यत इति वृक्षः । कार्यकरणोपा-
धिः तं परिष्वजाते आश्रयेते । यथालौकिकौ सु-
पर्णौ परस्परं सखायौ । एकमश्वत्थादिवृक्षमाश्रयेते त-
द्वत् । तयोर्मध्ये अन्य एकः । पिप्पलं कर्मफलं स्वा-
दु रसवत् । उपलक्षणमेतत् । सुखदुःखमित्यर्थः । अ-

त्ति कर्तृत्वादिरूपकार्यकरणाविवेकाद्भुक्ते । अन्यः
कार्यकरणाद्विविक्तः । अभिचाकशीति । कर्तृत्व
भोक्तृत्वरूपं कार्यकरणं केवलं पश्यतीत्यर्थः । एवमेता
भ्यामंत्राभ्यामविद्यावस्थायां कर्तृत्वादिरूपत्वेन स्वतः
साक्षिकूटस्थचिन्मात्रत्वेन प्रतिपादितं विष्णुं स्तौति ।

सर्वत्रैकः पश्यति जिघ्रत्यथ भुंक्ते
स्पृष्टा श्रोता बुध्यति चेत्याहुरिमं यं ॥
साक्षी चास्ते कर्तृषु पश्यन्निति चान्ये
तं संसारध्वांतविनाशं हरि० ॥ १४ ॥

सर्वत्रेति । सर्वत्र ब्रह्मादिस्थावरांत्येषु कार्यका-
रणसंघातेषु प्रविष्टो वस्तुतएकएव सन्नपि बहुधा प्र-
विभक्तः । पश्यति दर्शनव्यापारं करोति । जिघ्रति
घ्राणेन गन्धं गृह्णाति । भुंक्ते भोजनं करोति । स्पृष्टा
त्वचाशीतमुष्णं च वेत्ति । श्रोता श्रोत्रेण शब्दं गृह्णा-
ति । बुध्यति केवलमंतःस्थया बुद्ध्या भूतं भावि च जा-

नाति । चकारोऽनुक्तसकलेंद्रियव्यापारसमुच्चयार्थः ।
 इति एवं बहुव्यापारवत्त्वेन यं इमं अपरोक्षतयाऽनु-
 भूयमानमविद्यावस्थमाहुः । अन्ये विवेकिनः वास्त-
 वस्वरूपप्रतिपादकमंत्रा वा कर्तृषु कार्यकारणोपा-
 धिषु स्वव्यापारेप्रवर्तमानेषु पश्यन् कर्तृकार्यकरणा-
 निपश्यन्भासयन् साक्षीकेवलमास्ते परमार्थतो न किं-
 चिदपिकरोतीति च यमाहुः तमित्यर्थः । तदुक्तं वासि-
 ष्ठरामायणे । “ कुर्वन्नपीह जगतां महतामनृतं वृन्दं
 किञ्चन करोति कदाचनापि । स्वात्मन्यनस्तमयसंवि-
 दिनिर्विकल्पे त्यक्तोदयस्थितिमृते स्थित एक एव ”
 इति ॥ १४ ॥

नन्वेवमात्मनः कर्तृत्वादिरूपत्वतद्रहितत्वोभयप्रति-
 पादिकश्रुतिस्मृतिषु सतीषु अन्यतरमिथ्यात्वं किमि-
 त्यङ्गीक्रियते स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यामुभयोर-
 पि वास्तवत्वोपपत्तेः । अन्यतरमिथ्यात्वे वा अकर्तृ-
 त्वादेरेवमिथ्यात्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य स्वतो विरुद्ध-
 यस्योपाधितोऽप्येकत्र घटनाऽसंभवात् स्फटिके औपा-

धिकरक्तिमोवास्तवत्वाददर्शनात्कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वेच-
 सुषुप्त्यादावपितत्प्रसंगात्कर्तृत्वादेरेव कार्यकारणा-
 न्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात् । सूत्रकारेणापि
 “यथाचतक्षोभयथा” इत्यनेनसूत्रेण यथा लोके
 तक्षा वास्यादिकरणहस्तःकर्तादुःखीभवति । सएव
 विमुक्तवास्यादिकरणःस्वस्थःसुखीभवति । एवमविद्या
 प्रत्युपस्थापितकार्यकारणोपाधिक आत्मा स्वप्नजा-
 गरितयोःकर्तादुःखीभवति । सएवतच्छूमापनुत्तये
 स्वात्मानंपरंप्रविश्यविमुक्तकार्यकारणसंघातोऽकर्ता
 सुखीभवतीतिकर्तृत्वस्यौपाधिकत्वोक्तेः औपाधिक-
 स्यचसत्यत्वानुपपत्तेः । अनुभवस्यचतत्परश्रुतिविरो-
 धेनभ्रांतित्वात्कार्यकारणोपाधिकृतंभ्रांतमेवात्मनःक-
 र्तृत्वादि नपारमार्थिकमित्यभिप्रेत्याह ।

पश्यन् शृण्वन्नत्र विजानन् रसयन्सन्
 जिघ्रन्बिभ्रद्देहमिमं जीवतयेत्थम् ।

इत्यात्मानं यं विदुरीशं विषयज्ञं
तं संसारध्वांतविनाशं हरि० ॥ १५ ॥

पश्यन्निति ॥ इमं देहं कार्यकारणसंघातं जी-
वतयाप्रविश्य विभ्रत् आत्मा इत्थं चक्षुषोपाधिना
पश्यन्भवति । तथा श्रोत्रोपाधिना शृण्वन् शब्दग्राह-
कः । तथा विजानन् बुद्ध्युपाधिनानिश्चिन्वन् । त-
थारसनेन रसयन् रसंगृह्णन् । तथा घ्राणेन गंधं जिघ्रन्
भवति न तु स्वतः । तथा च श्रुतिः । “आत्मेन्द्रियमनो
युक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” इति । अस्याश्चायमर्थः ।
आत्मशब्देन बुद्धिरुच्यते । बुद्ध्याद्युपाधियुक्तमात्मा-
नं कर्ता भोक्तेत्याहुः । अथवा आत्मा जीव इन्द्रियम-
नोयुक्तं प्रथमार्थे द्वितीया छांदसीन्द्रियादियुक्तः सन् भो-
क्तेति । एवं विषयज्ञमात्मानं यं ईशमेव विदुः स्वेन वास्त-
वरूपेण तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मांडूक्येश्रूयते । “सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जागरति
स्थानो बहिः प्रज्ञः सप्तांग एको नविंशतिमुखः स्थूलभुग्वै-

श्वानरः प्रथमःपादः । स्वप्नस्थानोऽतःप्रज्ञःसप्तांगएको-
 नविंशतिमुखःप्रविविक्तभुक्तैजसोद्वितीयःपादः । यत्र
 सुप्तोनकंचनकामंकामयते नकंचनस्वप्नंपश्यति तत्सु-
 षुप्तम् । सुषुप्तस्थानएकीभूतःप्रज्ञानघनएवानंदमयो
 ह्यानंदभुक्चेतोमुखःप्राज्ञस्तृतीयःपादः । अदृश्यम-
 व्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्र-
 त्ययसारंप्रपंचोपशमंशांतंशिवमद्वैतंचतुर्थमन्यंते ” इ-
 ति । अयमर्थः । सोऽयमोंकारप्रतिपाद्यआत्माचतु-
 ष्पातचत्वारःपादाविश्वादिरूपायस्यसतथा । तत्रप्रथमं
 पादंदर्शयति । जागरितेत्यादिना । जागरितं जा-
 गरावस्थानंविषयोपलब्धिस्थानयंस्यसतथा । बहिर्दे-
 हाद्बहिर्विषयेषुप्रज्ञायस्यसतथा । सप्तांगः । द्यौर्मूर्धा
 चक्षुरादित्यः अग्निमुखं प्राणोवायुर्देहमध्यमाकाशो
 बस्तिःसमुद्रः पृथिव्येवपादावितिसप्तांगानियस्यसत-
 था । एकोनविंशतिमुखः । ज्ञानेन्द्रियपंचकं कर्मेन्द्रिय
 पंचकं प्राणपंचकं अंतःकरणचतुष्टयमित्येकोनविंश-
 तिसंख्याकानि मुखानि विषयोपलब्धिद्वाराणियस्य

सतथा । स्थूलभुक् । स्थूलानि पंचीकृतभूतकार्या-
 णिघटपटादीनि भुंक्ते उपलभते इतितथा । वैश्वानरः ।
 वैश्वानरग्रहणं व्यष्टिसमष्ट्यभिमानिनोरभेदविवक्षया
 विश्वइत्यर्थः । अयंप्रथमःपादः । स्वप्नस्थानः वास-
 नामयभोगःस्थानंयस्यसतथा । अंतर्देहांतः वासना-
 मयप्रपंचविषयाप्रज्ञायस्यसतथा । प्रविविक्तं सूक्ष्मं
 वासनामात्ररूपंविषयंभुंक्तइतितथा । तैजसः । तेज-
 सिलिंगेभवःतदभिमानीडित्यर्थः । सद्वितीयःपादः ।
 सुप्तःपुरुषो यत्र यस्यामवस्थायां नकंचनकामंकाम-
 यते नकंचनस्वप्नंपश्यति तत्सुषुप्तमिति सुषुप्त्यवस्था
 निरूपिता । नकंचनेत्युक्त्या जागरितमपिस्वप्नमेव
 मनुतेश्रुतिः । सुषुप्तस्थानः पुमानेकीभूत एकतांप्राप्तः
 बहुधाविभाजकचक्षुरादीनांतदालीनत्वात् । अतः
 प्रज्ञानघनएव नविप्रकीर्णप्रज्ञानः । आनंदमयः आनं-
 दप्रचुरः दुःखहेतुलिंगस्योपरमात् । आनंदं स्वरूपानंद-
 मेवभुंक्तेइतितथा । आनंदभोगेसाधनमाह । चेतोमुख

इति । चेतश्चित्प्रतिबिंबसहिताऽज्ञानवृत्तिरेव सुखमा-
 नंदभोजनेद्वारंयस्यसतथा । प्राज्ञः प्रकर्षेणांतर्बहिर्न
 जानातीतितथा एषतृतीयःपादः । अवस्थात्रयानु-
 स्यूतंशुद्धचैतन्यमेव चतुर्थपादमाह । अदृश्यमित्यादि-
 ना । अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयं अव्यवहार्यं हानादि
 व्यवहारागोचरमग्राह्यंकर्मेन्द्रियाविषयम् अलक्षणं ल-
 क्षणंलिंगंतद्रहितमनुमानाविषयमित्यर्थः । अर्चित्य-
 मंतःकरणागोचरं अव्यपदेश्यं शब्दाविषयं तत्प्रवृत्ति-
 निमित्तजात्यादेरभावात् । किंत्वेकात्मप्रत्ययसारं ए-
 कोऽद्वितीयआत्मास्वरूपभूतःप्रत्ययःप्रकाशएवसारो
 बलंस्वसद्भावेप्रमाणंयस्यसतथा । प्रपंचोपशमं प्रपंच
 निवृत्तिरूपमारोपिताभावस्याधिष्ठानाभिन्नत्वात् । शि-
 वमानंदरूपमद्वैतं द्वैतरहितं । ब्रह्मैवचतुर्थपादमन्यंते
 विद्वांसइति । एवमन्यत्रकैवल्योपनिषदादावपि । आ-
 त्मनोऽविद्ययावस्थावत्त्वं स्वतस्तद्रहितत्वंचश्रुतं तादृशं
 श्रुतिसिद्धंविष्णुमिदानीं स्तौति ।

जाग्रदृष्टा स्थूलपदार्थानथमायां
दृष्टास्वप्नेऽथापिसुषुप्तौसुखनिद्रां ।
इत्यात्मानं वीक्ष्यमुदास्ते चतुरीये
तं संसारध्वांतवि० ॥ १६ ॥

जाग्रदिति । जाग्रजागरितेवर्त्तमानोयःस्थू-
लपदार्थान् पंचीकृतभूतकार्यरूपान् दृष्ट्वाअनुभूया-
थानंतरंस्वप्नेमायां मिथ्यारथगजादिरूपांवासनामयां
दृष्ट्वासुषुप्तौसुखनिद्रां स्वरूपसुखाभिव्यंजककेवलाज्ञा-
नमनुभूयाऽविद्यादशायांइत्येवंप्रकारमात्मानं तुरीये-
स्थाने समाध्यवस्थायां स्वरूपेणकेवलंवीक्ष्यमुदास्ते ।
स्वात्मानंदानुभवजनितसंतोषेणास्तेतमित्यर्थः ॥१६॥

नन्ववस्थात्रयविशिष्टःसुखीदुःखीचात्माप्रतिदेहं-
भिन्नएवप्रकाशते । तस्यैकत्वेसुखित्वदुःखित्वादिवै-
चित्र्यानुपपत्तेः । देवदत्तस्ययज्ञदत्तदुःखाद्यनुसंधान-
प्रसंगाच्च । कथमद्वितीयानंदरूपेणवेदांतवेद्यतेत्या-
शंक्य तस्यसर्वदेहेषुवस्तुतएकत्वेऽप्यवच्छेदकोपाधितो-

ऽनिर्वचनीयभेदस्यांगीकारात् । एकशरीरावच्छिन्ना-
 त्मनि पादेमेवेदनाशिरसिमेसुखमित्यनुभवानुरोधेन
 तत्तदवयवावच्छेदेन सुखदुःखवैचित्र्यवदेकस्मिन्नपि
 तत्तच्छरीरावच्छिन्नेतदुपपत्तिः देहभेदेन जन्मांतरीय-
 सुखाद्यननुसंधानवद्देवदत्तस्य यज्ञदत्तसुखाद्यननुसंधा-
 नोपपत्तेश्चेत्याह ।

पश्यन् शुद्धोऽप्यक्षर एको गुणभेदान्
 नानाकारान् स्फाटिकवद्भाति वि-
 चित्रः । भिन्नश्छिन्नश्चायमजः कर्म-
 फलैर्यस्तं संसारध्वांतं ॥ १७ ॥

पश्यन्निति । यः स्वतः शुद्धः सुखदुःखादिसंब-
 धशून्यः । अक्षरः नाशरहितः व्यापको वा अजः
 जनिरहितः । एकोऽद्वितीयोऽपि गुणभेदात् सत्त्वरज-
 स्तमः परिणामभेदान्नानाकारान्सुरनरतिर्यगाद्याका-
 रभेदान् पश्यन् । तत्र तादात्म्याध्यासात् कर्मफलैः सुख-
 दुःखैर्विचित्रः नानारूपः भिन्नोऽनेकः परिच्छिन्नश्च भा-

ति स्फाटिकवत् । यथास्फाटिकशिला रक्तकाद्युपा-
धिभेदाद्विचित्रानेकाचभातितथेत्यर्थः । अयंछिन्नः ।
देहांतरेऽज्ञायमानश्चभवति । तथाचश्रुतिः । “एक-
एवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः । एकधाबहुधाचै-
वदृश्यतेजलचंद्रवत्” । भूतः परमार्थःआत्मा भूते-
भूते देहेदेहे एकधा स्वेनरूपेण । बहुधा उपाध्याहि-
तरूपेणेत्यर्थः । सूत्रकारोऽपि । “असंततेश्चाव्यति-
करः” इति सूत्रेण । असंततेरुपाधिपरिच्छेदादव्यति-
करः जीवानांसुखदुःखाद्यसांकर्ष्यमिति स्वमतेसुखदुः-
खादिवैचित्र्यमुपपाद्य । “अदृष्टानियमात्” । इ-
त्यादिसूत्रत्रयेण सर्वगतवास्तवानेकात्मवादिमते स-
र्वेषुशरीरेष्वपिसर्वेषामात्मनांसंनिधानात्सर्वसंनिधा-
बुत्पद्यमानादृष्टस्यसाधारण्यात्सुखदुःखादिसांकर्ष्यमा-
पादयामास । ततआत्मैकत्वेदोषाभावात्तस्माद्द्वया-
नंदरूपेणवेदांतवेद्यतोपपद्यतइतिभावः ॥ १७ ॥

“इंद्रमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यः ससुपर्णोगरु-
त्मान् । एकंसद्विप्राबहुधावदंत्यग्निंयमंमातरिश्वान-

माहुः । तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदुचंद्रमाः । तदेव-
 शुक्रममृतंतद्ब्रह्मतदापःसप्रजापतिः । सब्रह्मासशिवः
 सैंद्रःसोक्षरःपरमःस्वराट् सएवविष्णुःसप्राणःसकालो-
 मिःसचंद्रमाः” इत्यादयोमंत्रा ब्रह्मणएवसकलदेव-
 तात्मकतयाऽवस्थानमाहुः । शुक्रं ज्योतिष्मत ब्रह्म-
 वेदः । आपशब्देनतदधिष्ठातावरुणउच्यते । प्राणः
 वायुः कालः प्रजासंहर्तायमः । एतैर्मंत्रैःसर्वदेवात्म-
 कत्वेनसिद्धंविष्णुंस्तौति ।

ब्रह्माविष्णुरुद्रहुताशौरविचंद्राविं-
 द्रोवायुर्यज्ञइतीत्थंपरिकल्प्य । ए-
 कंसंतंयंबहुधाहुर्मतिभेदात्तंसंसार-
 ध्वांतविनाशं हरिमीडे ॥ १८ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्माऽपंचीकृतभूतव्यतिरिक्तसकल-
 स्रष्टाहिरण्यगर्भः । विष्णुः सत्वसाधनकःसकलजग-
 त्पालकःपरमेश्वरः । रुद्रः सत्वोपाधिकस्तमःसाधन-
 कः जगत्संहर्तापरमेश्वरः । तस्यतमउपाधिकत्वंजीव-

त्वारोपाज्जीवत्वस्यबहुश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणविरुद्ध-
त्वेन तद्वादिनःपाखंडशिरोमणित्वापत्तेः । “ सत्त्वंदे-
वाहरादयः” इतिवसिष्ठवचनात् । इत्यादिष्टःसयुरुणा-
भगवान्नीललोहितः सत्वाकृतिस्वभावत्वात्ससर्जात्म-
समाः प्रजाइतिभागवतवचनाच्च । कुत्रचिच्छ्रूयमा-
णतमःसंबंधस्यकार्यार्थत्वेनाप्युपपत्तेः । यज्ञइति भग-
वतोविष्णोर्मूर्त्यंतरं । मतिभेदाद्बुद्धिवैचित्र्यात् । मति-
भेदाइतिपाठेभिद्यंतइतिभेदाः भिन्नमतयइत्यर्थः॥१८॥

तैत्तिरीयकोपनिषत् एवंब्रह्मप्रतिपादयति । प्रथमं
“ ब्रह्मविदाप्नोतिपरं ” इतिसंहिताद्युपासनादिभिःए-
काग्रचित्तमधिकारिणंप्रति ब्रह्मविद्यांसविषयांसफलां-
सूत्रयामास । ब्रह्मेतिविषयनिर्देशः । विदित्यनेनवि-
द्यानिर्दिश्यते परमाप्नोतीतिविद्याफलं निर्दिश्यते इ-
ति विभागः । तदनंतरं सूत्रस्यार्थसंक्षेपतः । “ सत्यंज्ञा-
नमनंतंब्रह्म योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्सोऽश्रु-
तेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेति । अस्याःकृचउ-
दाहरणेनव्याचकार । सत्यमित्यादि सूत्रस्थब्रह्मपद-

व्याख्यानं योवेदेत्यादि वित्पदव्याख्यानं सोऽश्रुतेऽ-
 त्यादि । आप्नोति परमिति पदद्वयव्याख्यानमिति-
 विभागः । ऋचोऽयमर्थः । सत्यं कालत्रयबाधाभा-
 वोपलक्षितं ज्ञानं स्वप्रकाशं अनंतं अंतःपरिच्छेदः
 देशकालवस्तुकृतस्तत्रिविधपरिच्छेदाभावोपलक्षितं ।
 ब्रह्मेतिलक्ष्यनिर्देशः । सत्यादिपदत्रयलक्षणं गुहायां
 बुद्धौ यत्कारणत्वेनवर्त्ततेपरमंव्योमाव्याकृताकाशं ।
 तत्रनिहितं प्रतिबिंबितयावस्थितंयच्चैतन्यं तद्ब्रह्मत्वे-
 नयोवेद सः सर्वान्कामान्सार्वभौमादिहिरण्यगर्भा-
 न्तान्सहयुगपदश्रुतेभुंक्ते केन प्रकारेण । विपश्चिता
 सर्वज्ञेन ब्रह्मणा सर्वज्ञरूपेण नोपाधिपरिच्छिन्नरूपेण
 ब्रह्मानंदेस्वल्पानंदानामंतर्भावात्सार्वभौमादिहिरण्य-
 गर्भातभोगानां ब्रह्मवित्स्वरूपभूतत्वाच्चैतन्यभास्य-
 त्वाच्चब्रह्मविदोयुगपत्सर्वभोक्तृत्वमित्यर्थः । अनंतरं ब्र-
 ह्मणः सूत्रव्याख्यानंरूपयाऋचाउदीरितानंत्यसिद्ध-
 येआकाशादेर्ब्रह्मण एवोत्पत्तिकथयामास । ततोयो-
 वेदेत्याद्युक्तंब्रह्मणःस्वरूपंप्रवक्तुं । सवाएषपुरुषोऽन्नरस-

मयः इत्यारभ्य देहादिपंचकोशात्मोपदेशक्रमेण ब्रह्म-
 पुच्छं प्रतिष्ठेति पुनर्विस्तरेण प्रतिपादयांबभूव । ततः ब्रह्म-
 णो नामरूपातीतस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वेनाऽसत्त्वशंका-
 यां सोऽकामयतेति कामयितृत्वेन स्वर्गकामीव । स-
 तपो तप्यतेति आलोचकत्वेन मंत्रिवदिदं सर्वमसृजते-
 तिस्रष्टृत्वेन कुलालवत्तदेवानुप्राविशदिति प्रवेष्टृत्वेन स-
 र्पादिवच्च सत्त्वमुपपाद्य पुनश्च कोह्येवान्यादित्यादि-
 ना सर्वप्राणिनां जीवनहेतुत्वेन यदाह्येवैष इत्यादिना
 विद्वदऽविद्वद्भ्यामयहेतुत्वेन च तदेव सत्त्वं दृढीचकार ।
 अनंतरंच सैषानंदस्येत्यादिनानंदमीमांसामारभ्य सा-
 र्वभौमादिहिरण्यगर्भान्तानामानंदानामुत्तरोत्तरशत-
 गुणोत्कर्षप्रदर्शनपूर्वकं ब्रह्मविदुषो । “यतोवाचो नि-
 वर्त्तते अप्राप्य मनसा सह । आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्निभे-
 तिकुतश्चन” इति वाङ्मनसोऽगोचरनिरतिशयब्रह्मानं-
 दासिं निरतिशयानर्थनिवृत्तिं च प्रतिपाद्य । पुनरेतंहवा-
 वेत्यादिनाऽनर्थनिवृत्तिं प्रपञ्च्य निरतिशयानंदब्रह्माप-
 रोक्षज्ञाने साधनाकांक्षायां भृगुवैवारुणिरित्यादि-

नाभृगुवरुणसंवादमुपक्रम्य यतोवाइत्यादिना ब्रह्म-
णस्तटस्थलक्षणकथनपूर्वकं प्रियायपुत्रायवरुणेनपि-
त्रोपदिष्टं तपआख्यं पुनःपुनर्विचारमेव ब्रह्मापरोक्षाय
मुख्यंसाधनमुपदिश्य ब्रह्मविदस्तृप्तिगानं चांतेप्रदर्श्य
उपररामतैत्तिरीयोपनिषत् । इत्थंतयामातृवत्सर्वप्रा-
णिहितैषिण्याप्रतिपादितंविष्णुंस्तौतिद्वाभ्यां ।

सत्यंज्ञानं शुद्धमतंतं व्यतिरिक्तं
शांतंगूढं निष्कलमानंदमनन्यम् ।
इत्याहादौ यंवरुणोऽसौ भृगवेऽजं
तं सं० ॥ १९ ॥

सत्यमिति । सत्यमबाध्यं । ज्ञानं जडविरोधि ।
शुद्धं मलासंस्पृष्टं । अनंतं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं । व्य-
तिरिक्तं कोशपंचकभिन्नतत्साक्षिणं । शांतं निरस्तस-
मस्तोपप्लवं । अत्रश्रुतिः । “यदाह्येवैषएतस्मिन्नऽदृश्ये-
ऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठां विंदतइति ।”
अस्यचायमर्थः । यदैव यस्मिन्नेवकाले एष साधक

एतस्मिन्नित्यापरोक्षेऽदृश्येदृश्यप्रपञ्चरहिते तत्पदलक्ष्य
 इत्यर्थः । अनात्म्ये स्थूलदेहरहितेनिरुक्तिर्लिङ्गं तद्रहि-
 ते । अनिलयने निलीयन्तेप्रपञ्चदेहलिङ्गानिअस्मिन्नि-
 तिनिलयनमज्ञानं तद्रहितेत्वंपदलक्ष्यइत्यर्थः । प्रत्यग-
 भिन्नेब्रह्मणीतिपदचतुष्टयार्थः । तस्मिन्नभयं भयरहि-
 तंयथाभवतितथा प्रतिष्ठांस्थितिं विंदते लभते । उक्त-
 रूपंब्रह्मात्मतयाजानातीत्यर्थः । “अथसोऽभयंगतो-
 भवति ।” अथानंतरमेवोक्तवेदनानंतरकालएव स
 ब्रह्मविदऽभयं जननमरणप्रवाहनिमित्तभीतिराहित्यं
 गतः प्राप्तो भवति । गूढमनवग्राह्यं । वाङ्मनसागोच-
 रमित्यर्थः । यतोवाच इतिश्रुतेः । निष्कलं । निरवयवं ।
 आनन्दं परमप्रेमास्पदं । अनन्यं श्रोत्रियस्वरूपम् । अ-
 त्रश्रुतिः । “सयश्चायंपुरुषेयश्चासावादित्येसएक इ-
 ति” पुरुषे कार्यकरणसंघातेऽयमपरोक्षतयाऽनुभूय-
 मानोयश्चिद्धातुःसाक्षितयावर्त्तते । यश्चादित्येऽतर्या-
 मितयाअसौ परोक्षत्वेनभासमानोवर्त्तते । सउभयत्रव-
 र्त्तमानश्चिद्धातुः । एकएव नभिन्नइत्यर्थः इत्येवमादा-

वानंदवल्यांप्रतिपादितंयंविष्णुं अजं जन्मरहितं ।
 असौ वरुणो भृगवे भृगुनामकायमहर्षयेपुत्रायाहो-
 कवान् । यतोवेत्यादिना । तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

कथं भृगुर्वेदेत्याकांक्षायां तद्वेदनप्रकारमाह ।

कोशानेतान्पंचरसादीनऽतिहाय ब्र-
 ह्मास्मीति स्वात्मनिनिश्चित्य दृ-
 शिस्थः । पित्रादिष्टो वेद भृगुर्यं
 यजुरंते तं संसारध्वांत० ॥ २० ॥

कोशानिति । रसादीनऽन्नरसविकाररूपस्थू-
 लदेहादीन्पंचकोशानऽतिहायानात्मत्वेनविहाय । पं-
 चकोशस्वरूपंतु प्रत्यक्तत्त्वविवेकेविद्यारण्यगुरुभिःप्रद-
 र्शितं । “ स्यात्पंचीकृतभूतोत्थोदेहःस्थूलोऽन्नसंज्ञकः ।
 लिंगेतुराजसैःप्राणैःप्राणःकर्मेन्द्रियैःसह । सात्त्विकैर्धी-
 द्रियैःसाकं विमर्शात्माभनोमयः । तैरेवसाकंविज्ञा-
 नमयोधीर्निश्चयात्मिका । कारणेसत्त्वमानंदमयोमो-
 दादिवृत्तिभिरिति ” । ज्ञानेन्द्रियाणांसंशयनिश्चयोभ-

यहेतुत्वेन मनोमये विज्ञानमये च संबंधः । दृशि स्थः । कार्यकारणसंघाते साक्षित्वेन यच्चैतन्त्यंतद्रूपेण स्थितः सन् स्वात्मन्येव स्वस्वरूप एव आनंदो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादिना यतो वेत्यादिलक्षणयोजनपूर्वकं सर्वप्रतिष्ठाभूतं ब्रह्म निश्चित्य पित्रा शिष्टो भृगुः यजु रंतै तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मास्मीति यं वेद तमित्यर्थः ॥ २० ॥

ननु नास्ति जीवातिरिक्तः कश्चिद्दीश्वरो जगत्स्रष्टा प्राणिनां भयाभयहेतुः । जगतो नित्यत्वात् सुखदुःखयोश्च पुण्यपापमूलत्वाद् वेदां तानां च कर्मशेषभूतकर्त्रादिस्तावकत्वेन प्रत्यक्षादिविरुद्धाद्वितीये श्वरे प्रमाणत्वाभावादिति जैमिनीयानां मतमाशंक्य सर्वस्य जगतः सावयवत्वादिना कार्यत्वेनानुमितस्याधिष्ठातारं परमेश्वरं विनोत्पत्त्यनुपपत्तेः । जीवानां चैतादृशजगदुत्पादने ज्ञानसामर्थ्ययोरसंभवात् । चेतनत्वेन स्वतंत्राणां च तेषां पारवश्यं विना स्वतो दुःखहेतुकमनुष्ठानेन तद्भोगा संभवात् । कर्मणां च जडत्वेन जगत्सर्जने जीवानां सुखदुःखदाने च स्वतोऽधिष्ठातारं विना समर्थत्वात् । वेदांतै-

श्रप्राणिकर्मानुरोधेन जगत्स्रष्टुः तत्कर्मफलदातुश्चेश्वर-
 स्यसिद्धिप्रकारस्य पूर्वमुक्तत्वात्तत्परश्रुतिविरोधेप्रत्य-
 क्षादेराभासत्वात्कर्मविरुद्धप्रतिपादकवेदांतानांतच्छे-
 पात्मकस्तावकत्वानुपपत्तेश्चास्तिकार्यमंकुरादिकं स-
 कर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति कार्यलिङ्गादितर्कानु-
 गृहीतश्रुतिसिद्धः कश्चित्परमेश्वरइत्यभिप्रेत्याह ।

येनाविष्टो यस्यचशक्त्या यदधीनः
 क्षेत्रज्ञोयं कारयिता जंतुषुकर्तुः ।
 कर्त्ताभोक्तात्मात्रहिचिच्छक्त्यधिरूढ
 स्तं संसारध्वांतविना ० ॥ २१ ॥

येनेति । क्षेत्रज्ञोयेनपरमेश्वरेणाविष्टो दुष्करम-
 पिकर्मकचित्करोति ग्रहाविष्टवत् । आवेशनिर्मुक्तो-
 नशक्नोतिकर्तुं सोऽस्तिकश्चित्परमेश्वरः । अर्जुनादा-
 वीश्वरावेशश्रवणात् । यस्यचशक्त्या माययाविष्टो
 ज्ञानस्वरूपोऽपि मूढोऽहंनजानेकिंचिदज्ञोऽभिमन्यते ।
 सोस्तिशक्तिमान्कश्चिदितिगम्यते ॥ अथश्रुतिः ।

“अनीशयाशोचतिमुह्यमानः” इति । अनीशयाऽऽ-
त्माज्ञानावरणेनेश्वरभावाप्रतिपत्त्या मुह्यमानोदेहा-
दिष्वभिनिविशमानः । शोचति । तद्वैकुण्ठेन-
विषीदतीत्यर्थः । तदुक्तं भगवतापि । “दैवीह्येषागु-
णमयीमममायादुरत्यया” इति । अतएवक्षेत्रज्ञोऽयं
यदधीनः सर्वव्यापारेषुवर्ततेऽस्ति स ईश्वरः । जंतुषु
सर्वभूतेषुकर्तुःकारयितेत्यभ्युपगंतव्यं । तदुक्तं सूत्र-
कारेण । “परात्तुतच्छ्रुतेः” इति । परादीश्वरान्निमि-
त्तात्क्षेत्रज्ञःकर्त्ता । तच्छ्रुतेः । “एषह्येवसाधुकर्मकार-
यति” इतीश्वरस्यप्रयोजकत्वश्रवणादिति । यस्यपर-
मात्मनश्चिच्छक्त्याधिरूढः चित्सवरूपव्याप्तः । कर्त्ता-
भोक्तात्मेतिप्रसिद्धोऽहंकारोऽत्रकार्यकारणसंघातेकृ-
शानुव्याप्तोलोहइव तमीडेइत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु जीवेश्वरयोःप्रवर्त्यप्रवर्तकभावेनभेदादद्वैतवा-
क्यार्थासिद्धिरित्याशंक्य तयोःकल्पितभेदेसत्यपि वा-
स्तवाभेदमादायैवाद्वैतवाक्यार्थोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह

सृष्ट्वासर्वं स्वात्मतयैवेत्थमतर्क्यं
 व्याप्याथांतः कृत्स्नमिदंसृष्टमशेष-
 म् । सच्चत्यच्चाभूत्परमात्मासय-
 एकस्तं सं० ॥ २२ ॥

सृष्ट्वेति । स श्रुत्यंतरप्रसिद्धो यः परमात्मा
 एको वस्तुतोजीवाभिन्नः इत्थमनुभूयमानानेकप्रका-
 रमतर्क्यतर्कासहंसर्वमिदंजगत्सृष्ट्वाथ सृष्टमिदमशेषं
 सुरनरतिर्यगादिशरीरंकृत्स्नं स्वात्मतयैवव्याप्यतत्र-
 प्रविश्यतादात्म्याध्यासेनस्वस्वरूपतयागृहीत्वेत्यर्थः ।
 “तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् सएषइहप्रविष्टआनखाग्रे-
 भ्य इतिश्रुतेः” । सच्चत्यच्चाभवत्परोक्षप्रत्यक्षरूपोऽभू-
 दितियावत् । तंपरमात्मानमीडेइति ॥ २२ ॥

एवंतावदद्वैतवाक्यप्राधान्येनस्तुत्वाऽधुनाशास्त्रैः
 सर्वैरपियथारुचिऋजुवक्रमार्गाभ्यांप्रतिपाद्यमानं वि-
 णुंस्तौति ।

वेदांतैश्चाध्यात्मिकशास्त्रैश्चपुराणैः
शास्त्रैश्चान्यैः सात्वततंत्रैश्चयमीशं ।
दृष्ट्वाथांतश्चेतसिबुद्धाविविशुर्य-
तं संसारध्वांतविनाशं ॥ २३ ॥

वेदांतैरिति । वेदांतैः सच्चिदानंदाद्वयप्रत्यगऽ-
भिन्नत्वेन प्रतिपाद्यमानैराध्यात्मिकशास्त्रैरात्मानं जी-
वमधिकृत्य प्रवर्त्तमानैः सांख्यादिशास्त्रैरसंगचिद्रूपत्वा-
दिरूपेण पुराणैः शिवविष्णवादिरूपेणान्यैश्चशास्त्रैर्वै-
शेषिकाद्यभिमतैर्ज्ञानादिगुणकत्वेन प्रत्यग्भिन्नत्वादि-
रूपेण च सात्वततंत्रैः सत्स्वरूपमस्यास्तीतिसत्त्वानु-
वासुदेवः । तस्य भक्तत्वेनाभिमताः सात्वतास्तेषांतंत्रै-
र्वैष्णवशास्त्रैरित्यर्थः । तैर्वासुदेवादिरूपत्वेन चकारा-
दन्यैश्चब्राह्मणैर्वादितंत्रैस्तेन तेन प्रकारेण प्रतिपाद्यमा-
नं वस्तु तएकमेव यमीशं दृष्ट्वा प्रथमं शास्त्राचार्येभ्यो ज्ञा-
त्वा । अथानंतरं ध्यानेनांतश्चेतसिबुद्धा ईश्वरोऽस्मी-

तिसाक्षादनुभूय केचनपूर्वमहात्मानःयंविविशुः ।
आत्मत्वेनप्राप्तास्तं ॥ २३ ॥

नन्वेवंसर्वेऽपिकिमितिशास्त्राचार्येभ्यर्इशंज्ञात्वाचे-
तसिसाक्षादनुभूयतंनप्राप्तुवंतीत्याशंक्य । “श्रद्धा-
वित्तोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यति । यस्यदेवेपराभ-
क्तिर्यथादेवेतथागुरौ । तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंते-
महात्मनः । ततस्तुतंपश्यतेनिष्कलंध्यायमानः शां-
तोदांतउपरतस्तिष्ठुःसमाहितोभूत्वाआत्मन्येवा-
त्मानंपश्यति ” इत्यादिश्रुतेः । एतैःसाधनैरेवविष्णु-
रात्मत्वेनप्राप्तुंशक्यः । नतुतद्रहितैःशब्दमात्रपंडितै-
रित्याह ।

श्रद्धाभक्तिध्यानशमाद्यैर्यतमानैर्ज्ञातुं-
शक्योदेवइहैवाशुयर्इशः । दुर्विज्ञेयो
जन्मशतैश्चापिविनातै स्तं सं० ॥२४॥

श्रद्धेति । श्रद्धा श्रुतिगुरुवाक्ययोर्विश्वासः ।
भक्तिःगुरौविष्णौचप्रेम ध्यानंगुरूपदिष्टार्थेब्रह्मणिवि-

जातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहसंपा-
दनं । शमोऽतः करणस्य विषयेभ्यो व्यावृत्तिः आदिश-
ब्देन दमः बाह्येन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यो व्यावृत्तिः । उ-
परतिः । विधितः सकललौकिकवैदिककर्मत्यागः ।
तितिक्षाऽपराधिन्यक्रोधः । समाधानं समाध्यनुष्ठान-
मित्येतानि साधनानि गृह्यन्ते । एतैः साधनैर्यतमानैर्द-
र्शनेयत्नं कुर्वद्भिः । देवः स्वप्रकाशः । यईशः परमेश्व-
रः । इहास्मिन्नेव लोके ज्ञातुं प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कर्तुं-
शक्यः । तैरेतैः साधनैर्विना जन्मशतैः शास्त्रशतैः
पांडित्यशतैरपि यो दुर्विज्ञेयः । ज्ञातुमशक्यस्तमित्य-
र्थः । तथा च श्रुतिः । “नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो-
नासमाहितः । नाशांतमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमा-
मुयात्” इति । दुश्चरितान्निषिद्धकृत्यात् अविरतो-
ऽनुपरतः पुरुषः । अशांतः । विषयेभ्योऽव्यावृत्तचित्तः ।
असमाहितः । समाध्यनुष्ठानरहितः । अशांतमान-
सोऽसतिनिमित्ते क्रोधादिकं कुर्वन्वाऽपिशब्दात् स्थि-
तप्रज्ञादियुक्तलक्षणरहितो गृह्यते । प्रज्ञानेन प्रकृष्टं अ-

संभावनाद्यऽप्रतिबद्धज्ञानं प्रज्ञानं तेन एव मुक्तसाधनस-
हितैरपरोक्षतयानुभूयमानमपरिमितानंदमात्मानं ना-
मुयात् संभावनायां लिङ् । तादृशस्य पुंसस्तत्प्राप्तिसं-
भावनापि नास्तीति श्रुतेरर्थः ॥ २४ ॥

यदुक्तं वेदांतैरीशं दृष्ट्वा इति तत्स्फुटयति ।

यस्यातर्क्यं स्वात्मविभूतेः परमार्थं
सर्वैखलिवत्यत्र निरुक्तं श्रुतिविद्धिः ॥
तज्जादित्वादब्धितरंगाभमभिन्नं तं
संसारध्वांतविनाशं हरिमीडे ॥ २५ ॥

यस्येति । स्वात्मविभूतेः स्वात्मन एव साधनां-
तरनिरपेक्षतया विभूतिर्विविधजगदाकारभवनं यस्य स-
तथा तादृशस्य परमेश्वरस्यातर्क्यं तर्कागम्यमतएव-
परमार्थमविकारिवास्तवरूपं । परमेश्वरस्य च तर्काग-
म्यत्वे इमौ मंत्रौ साक्षिणौ । “को अद्वा वेदक इह प्रवो-
चत कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य-
विसर्जनेनाथ को वेदयत आबभूव । इयं विसृष्टिर्यत आ-

बभूवयदिवादधेयदिवान योअस्याध्यक्षःपरमेव्योम-
 न्सोअंगवेदयदिवानवेद ” इति । अस्यचायमर्थः ।
 इहास्मिन्संसारमंडलेकःपुमानऽद्वा निश्चयेन वेद, जा-
 नीयात् प्रवोचत् प्रब्रूयात् । कुतोहेतोरियंविसृष्टिः
 सृज्यतइतिसृष्टिरनुभूयमानमिदंजगत् । आजाता
 आसमंतादुत्पन्नाकुतश्चहेतोःस्थितिमनुभवतितंकोवे-
 देत्यर्थः । देवाज्ञास्यंतीत्याशंक्याह । अर्वागित्या-
 दिना । अस्यपरस्यविसर्जनेनहेतुनाऽस्येतिकर्त्तरिष-
 ष्ठी । अनेनपरमेश्वरेणविसृष्टत्वादेवाब्रह्मादयोऽर्वाची-
 ना अतोनतेषांस्वपूर्वतनपरिज्ञानेसामर्थ्यमित्यर्थः ।
 अथैवंसतियतइदमाबभूवतंपरमेश्वरंकोवेद नकोपीत्य-
 र्थः । इदमेवपरमेश्वरस्यदुर्विज्ञानत्वंप्रपंचयत्युत्तरोमं-
 त्रः । इयंविसृष्टिर्यतःकारणादाबभूव । यदिवा, अ-
 थवा योदधे जगद्धारयति । यदिवाप्रलयकाले नद-
 धे नस्थापयतितंकोवेद किंबहुना ईश्वरोऽपिस्वम-
 हिमानंपरिच्छेत्तुंशक्नोतिनवेतिसंशयइत्याह । अस्य
 परिदृश्यमानस्यजगतोयोऽध्यक्षः । अधिष्ठायप्रवर्त्त-

कः परमेश्वरोऽविद्यातत्कार्येभ्यः परस्मिन्व्योमिस्व-
 स्वरूपचिदाकाशेप्रतिष्ठितः । सोऽपिस्वमहिमानंवेद-
 जानाति । यदिवा नवेद, नजानाति । अपरिच्छि-
 न्नस्वप्रकाशचिद्रूपस्यपरिच्छेदाभावेनाविषयत्वेनच
 दुर्विज्ञानत्वात्सगुणस्वरूपस्यचगुणानामानंत्येनतथा-
 त्वादीश्वरस्यसर्वज्ञत्वप्रसिद्धेश्चश्रुतेःसंशयः ईश्वरस्य-
 स्वस्वरूपेइयत्तापरिज्ञानमस्तिनवेति । वयंतुनिर्णया-
 मोनास्तीति कुतः उभयस्याप्यानंत्यादेव । नचत-
 स्यसर्वज्ञत्वव्याहतिः । स्वरूपेइयत्तायाअसत्त्वात् ।
 नचशशविषाणाज्ञानेतस्यासर्वज्ञत्वमिति । एवमपि-
 “सर्वस्वत्वदंब्रह्मेति” । अत्रश्रुतौश्रुतिविद्धिराचा-
 र्यैः कथंचित्सर्वाधिष्ठानत्वेननिरुक्तंयस्यपारमार्थिकं-
 रूपं । कथमित्यपेक्षयामाह । तज्जादित्वात् । तत्रश्रु-
 तौ । तज्जलानितिपदद्वयेन यतइदंजगत्तज्जलान् ।
 ततोजायतेलीयतेऽनितिचेत्येवमर्थकेन अब्धितरंगाभं
 समुद्रतरंगतुल्यं । इदंकार्यजातंतज्जत्वात्तल्लयत्वात्तद-
 नत्वाच्चाभिन्नं । ब्रह्मणोभेदेनालब्धसत्ताकंततोऽनृतं ।

तदधिष्ठानभूतं वस्तुतोनिष्प्रपञ्चसच्चिदानंदाद्वयब्रह्मै-
वपरमार्थमित्येवं निरुक्तंनिरूपितंतमीडेइत्यर्थः ॥२५॥

नन्वेवंब्रह्मणोनिखिलजगदधिष्ठानतयाऽद्वितीय-
त्वे प्रत्यगभिन्नत्वेच सर्वज्ञभगवत्कपिलादिस्मृत्यन-
वकाशप्रसंगः । तासुहिस्मृतिषु प्रधानादेः कारण-
त्वं जीवपरयोर्जीवानांचपरमार्थतोभेदो जगतः प-
रमार्थत्वमित्येतेऽर्थाःप्रतिपाद्यन्ते । नचतासांस्मृतीनां-
निरवकाशत्वंयुक्तमंगीकर्तुं । सर्वज्ञकपिलादिप्रणीत-
त्वादित्याशङ्क्य । “विरोधेत्वनपेक्षंस्यादसतिह्यनुमा-
नम्” । इतिसूत्रेण श्रुतिस्मृत्योः परस्परविरोधे स्मृ-
तेःप्रामाण्यमनपेक्षमनंगीकार्यमसतिहिविरोधेऽनुमानं,
स्मृतिः प्रमाणमिति जैमिनिनाप्रतिपादितन्यायात् ।
श्रुतिविरोधे तासामप्रामाण्यस्येष्टत्वेस्थितेपि स्मृति-
विरोधशङ्कमानानां स्मृत्यंतरविरोधोपन्यासेनैवोत्तरं-
दास्यामीतिमन्वानोबहूनांस्मृतीनां “यद्वैकिंचनमनु-
खदुःखद्वेषजम्” इत्यादिश्रुत्यवगतमाहात्म्यसर्वज्ञम-
न्वादिप्रणीतानांजीवपराभेदजगन्मिथ्यात्वप्रतिपाद-

कानामुपनिषन्मूलत्वेनबलवतीनां बहुलतरदृढतरानु-
कूलतर्कानुगृहीतानामनवकाशदोषस्यप्राबल्यमभिप्रे-
त्य स्वतःसिद्धसर्वज्ञश्रीभगवदीश्वरस्मृतावप्यद्वैतमेव-
परमार्थनिरूपितमित्याह ।

दृष्ट्वागीतास्वक्षरतत्त्वं विधिनाजं
भक्त्यागुर्व्यालभ्यहृदिस्थं दृशिमा-
त्रम् । ध्यात्वा तस्मिन्नस्म्यहमित्य-
त्रविदुर्यं तं संसारध्वांतं ॥ २६ ॥

दृष्ट्वेति । गीतासु अक्षरंब्रह्मपरममित्यादिषु अ-
जमक्षरतत्त्वंसर्वव्यापकंब्रह्मरूपं । विधिना तद्विद्विप्र-
णिपातेनेत्युक्तेन दृष्ट्वा आचार्येभ्योज्ञात्वा गुर्व्या-
भक्त्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मानात्मविषयाभ्यां
त्वंपदार्थशोधनरूपायाभक्तिर्भजनं तथा अहमित्यत्र
वेद्यानात्मांशप्रहाणेन त्यागेन चैतन्यमात्रं हृदिस्थं बु-
द्धौसाक्षित्वेनस्थितमात्मत्वेनोपलभ्य तयोश्चदृश्याक्षर-

योरैकलक्षणत्वेन ऐक्यं ध्यात्वा । अत्रानुभूयमानप्रत्य-
गभिन्ने तस्मिन्नक्षरे अहमस्मीत्यभेददर्शनेन यं विदुस्त-
मित्यर्थः । “ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्व-
त्रगमचित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवं । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि-
सर्वक्षेत्रेषु भारत । ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मृतम-
श्रुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्ना स दुष्यते” । इत्याद्य-
ध्याय समाप्तौ । “सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्” इत्यादौ-
सर्वत्रगीतासु ब्रह्मणोऽसंगत्वा द्वितीयत्वप्रत्यगभिन्न-
त्वादिकं सम्यक्प्रतिपादितमिति भावः ॥ २६ ॥

“स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निवहेतुतया तरतम-
तश्च कास्यऽनलवत्स्वकृतानुकृतिः । अथ वितथा स्वमूष-
वितथं तव धामसमं विरजधियोऽन्वयं त्यभिविपण्यव-
एकरसं । एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयं ज्यो-
तिरनंत आद्यः । नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरंजनः पू-
र्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः । तस्मादिदं जगदशेषम-
सत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखं । त्वय्येव-

नित्यसुखबोधतनावन्तं मायातुल्यदपियत्सदिवाव-
भाति । नसजीवःशिवादन्यो योभुंक्तेकर्मणांफलम् ।
भेदाभावाच्चैतन्यं नकर्मफलमर्हति । अतःसर्वजग-
त्साक्षी चिद्रूपःपरमेश्वरः । अद्वितीयोमहानन्दः क्री-
डयाभोगमर्हति । जीवरूपइवस्थित्वा यःक्रीडतिपुर-
त्रये । नसजीवःसदाशंभुः सत्यमेवनसंशयः । स-
त्योऽसत्यस्यसाक्षित्वात्सदासच्चित्सुखंतथा । प्रेमास्प-
दत्वादद्वैतो भेदाभावात्सुरर्षभाः ” इत्यादौसर्वत्र शि-
वविष्णुपुराणेष्वप्यद्वैतोविष्णुःप्रत्यगभिन्नःप्रतिपाद्यत-
इत्यभिप्रेत्याह ।

क्षेत्रज्ञत्वं प्राप्य विभुः पंचमुखैर्यो
भुंक्तेऽजस्रं भोग्यपदार्थान्प्रकृति-
स्थः ॥ क्षेत्रेक्षेत्रेऽपिस्वदुवदेको बहु-
धास्ते तं संसारध्वांतवि० ॥ २७ ॥

क्षेत्रज्ञत्वमिति ॥ योविभुःपरमात्मा प्रकृ-
तिस्थः अविद्यातत्कार्येषुप्रतिबिंबतया क्षेत्रज्ञत्वं जी-

वभावं प्राप्य गत्वा पञ्चभिर्मुखैः विषयभोगद्वारभू-
 तैरिन्द्रियैः भोग्यपदार्थान्शब्दादीनजस्रं सदाभुङ्क्ते उ-
 पलभते । यच्चक्षेत्रेक्षेत्रे प्रत्यंतःकरणाद्युपाधिषुबहुधा-
 ऽप्सुअनेकपात्रस्थितासु इंदुवत्चंद्रवदास्तेवर्त्ततेतमी-
 ङइत्यर्थः । तदुक्तम् “एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यव-
स्थितः । एकधाबहुधाचैव दृश्यतेजलचंद्रवत्” इति ।
 उक्तोऽस्यार्थइति ॥ २७ ॥

ननुसर्वे वादिनोद्वैतमेवपरमार्थमवलंबन्ते । युक्ति-
 मिश्रबहुभिस्तदेवोपपादयन्ति । तदेवसर्वैरनुभूयतेच
 श्रुतिमपिद्वैतानुगुण्येनैवयोजयन्ति । भवानेकएवत्व-
 ऽद्वैतंपरमार्थंब्रूते । अतोबहुप्रतिपक्षत्वात्त्वत्पक्षेकथंवि-
 श्वासःस्यादित्याशंक्य । न वादिबहुत्वैकत्वंवस्तुनिर्ण-
 येप्रयोजकम् किंतुप्रमाणयुक्तिबाहुल्यमेव । नह्यं-
 धानांसहस्रं चक्षुष्मतएकस्यरूपविषयेप्रतिवादिभवि-
 तुमर्हति । प्रमाणयुक्तिबाहुल्यंचास्मत्पक्षएव । इतर-
 त्रचप्रमाणयुक्त्याभासबाहुल्यम् । तच्चसर्वज्ञभगवद्वा-

दरायणप्रणीतब्रह्मसूत्रपर्यालोचनेनातिस्फुटं ज्ञातुं शक्यत इत्यभिप्रेत्याह ।

युक्त्या लोडय व्यासवचांस्यत्र हिलभ्यः

क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्तरविद्धिः पुरुषाख्यः ।

योऽहं सोऽसौ सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यं

तं संसारध्वांतविनाशं हरिमीडे ॥२८॥

युक्तयेति । व्यासवचांसि “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादीनि “अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्” इत्यंतानि ब्रह्मसूत्राणि तत्तच्छ्रुतिमूलकानि आलोडय सम्यग्विचार्य युक्त्या तर्केणोपलक्षणमेतत्प्रमाणेन चाबाधितेन । क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्तरविद्धिः क्षेत्राणां देहाद्यहंकारपर्यंतानामन्तराणां पृथिव्याद्यव्याकृतानां बाह्यानां च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जीवेश्वररूपयोश्च विवेकं ये विदंतितैस्तत्तदुपाधिनिराकरणेन शोधितपदार्थद्वयविद्विरित्यर्थः । पुरुषाख्यः । त्रिविधपरिच्छेदशून्यतया पूर्णत्वेन पुरुष इत्याख्यायस्य परमात्मा । अत्र-

हि अत्रैव देहेन्द्रियसंघाते तत्साक्षीप्रत्यक्त्वेन लभ्यः वि-
द्यया प्राप्तुं शक्यः । तद्वेदनप्रकारमेवाह । योऽहमि-
त्यादिना । योऽहं देहेन्द्रियादिसाक्षी सोऽसौ परमेश्वरो
यश्च परमेश्वरः सोऽस्म्यहमेवेति यं विदुः । प्रत्यगा-
त्मनो भ्रांतिसिद्धाऽब्रह्मत्वव्यावृत्तये ब्रह्मणश्चारोपितप-
रोक्षत्वनिवृत्तये च परस्परव्यतिहारेण यं विदुरित्यर्थः ।
“तत्त्वमेव त्वमेव तत्” इत्यादि श्रुतेः । अयं भावः ।
सूत्रकारोऽपि भगवान्वादरायणः । “अथातो ब्रह्म जि-
ज्ञासा” इति त्रिविधपरिच्छेदशून्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणो-
मुमुक्षुपुरुषविचार्यत्वं प्रतिज्ञाय जिज्ञास्य ब्रह्मणः किं ल-
क्षणं किं प्रमाणमित्याकांक्षायां । “जन्माद्यस्य यतः”
इति सूत्रेण लक्षणम् । “शास्त्रयोनित्वात्” इत्यनेन सू-
त्रेण प्रमाणंचोपन्यस्य शास्त्रस्य कार्यपरत्वेन कथं सिद्ध-
ब्रह्मपरत्वमित्याशंकायां । “तत्तु समन्वयात्” इति
सूत्रेण कार्यपरत्वनिरासपूर्वकं सिद्धब्रह्मपरत्वं बहुवि-
धानेकन्यायैरुपपाद्य पश्चात् “ईक्षतेर्नाशब्दम्” इ-
त्यधिकरणेन जगतः प्रधानकारणत्वं दूरीकृत्य ब्रह्मण्ये-

वसर्वेषांवेदांतानांगतिसामान्यंचप्रतिज्ञाय तदेवगति-
 सामान्यम् “आनंदमयोऽभ्यासात्” इत्यारभ्यप्रथम-
 द्वितीयतृतीयपादैरन्यार्थत्वशंकानिरसनपूर्वकमुपपा-
 द्य चतुर्थपादे कैश्चिदधिकरणैःप्रधानस्याशब्दत्वंप्रपं-
 च्य प्रमाणोपन्यासानंतरं तच्चब्रह्मप्रकृतित्वेन जग-
 तोनिमित्तत्वेनच “प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधा-
 त्” इत्यधिकरणेनव्यवस्थाप्य प्रथमाध्यायंसमाप-
 यामास । अनंतरंचद्वितीयेप्रथमपादेन स्वपक्षेसांख्य-
 योगवैशेषिकादिस्मृतिविरोधंपरिहृत्य तैरुद्धावितस-
 कलतर्कविरोधमद्वैतसमन्वयस्यसम्यक्परिजहार । त-
 दनुद्वितीयपादेन सांख्यवैशेषिकनैयायिकबौद्धक्षप-
 णकपांचरात्रादिपक्षाणांबहुतरासारयुक्त्याभासक-
 ल्पितत्वंस्फुटंकैश्चिदधिकरणैःप्रदर्श्य तदस्थेश्वरंचप्रमा-
 णयुक्तिशून्यतयाप्रतिचिक्षेप । ततस्तृतीयपादेनभू-
 तभोक्तृश्रुतीनां चतुर्थेनलिंगदेहश्रुतीनांच परस्परवि-
 रोधंसम्यगपाचकार । एवंद्वितीयाध्यायेनाद्वयसम-
 न्वयविरोधंप्रतिक्षिप्य तृतीयाध्यायेप्रथमपादेनसंसा-

रिणइहामुत्रचगत्यागतिनिरूपणपूर्वकं संसारदोषवि-
वेचनेनवैराग्यमधिकारिविशेषणं दृढीकृत्य तदनुद्विती-
यपादेनवाक्यार्थज्ञानांगत्वेन जाग्रदाद्यऽवस्थाभ्यो-
विविच्यत्वंपदार्थप्रदर्श्य । तत्पदार्थमपिसकलद्वैतप्रपं-
चनिरासपूर्वकंविविच्यप्रदर्शयामास । ततस्तृतीयपा-
देनविद्याभेदाभेदाभ्यां गुणोपसंहारानुपसंहारौप्रदर्श-
यन् विधिरूपावांतरवाक्यस्य निषेधरूपावांतरवाक्य-
स्यच परिमाणन्यायेनप्रदर्श्य । ततश्चतुर्थपादेन “**पुरु-**
षार्थोऽतःशब्दादितिवादरायण” इतिप्रथमाधिकरणेन
ब्रह्मज्ञानस्यकर्मनिरपेक्षस्यैवमोक्षसाधनत्वंप्रसाध्य त-
स्यचोत्पत्तावंतरंगसाधनंसंन्यासशांत्यादिकं बहिरंग-
साधनंयज्ञादिकंचप्रदर्श्य ज्ञानसाधनमनुतिष्ठतश्च अ-
सतिप्रतिबंधेइहैवफलं सतिचतस्मिन्नमुत्रच इत्यंतमा-
धिकरणेनोक्त्वा तृतीयाध्यायंसमापयामास । ततश्च-
तुर्थेप्रथमपादेन “**आवृत्तिरसकृदुपदेशात्**” इत्यधिक-
रणेनब्रह्मसाक्षात्कारपर्यंतश्रवणाद्यावृत्तिकर्तव्यतया
प्रदर्श्य “**आत्मेतितूपगच्छंतिग्राहयंतिच**” इत्यधि-

करणेनवाक्यार्थचजीवब्रह्माभेदंसम्यक्प्रदर्श्य । ततः
 सगुणोपासकस्यक्रममुक्तिमभिधाय द्वितीयपादेनपु-
 नस्तस्यैवोक्तांतिप्रकारमुपवर्ण्य तदनुवृत्तीयेनोत्तरमा-
 र्गचिन्तापूर्वकं तस्यैवकार्यब्रह्मप्राप्तिप्रदर्श्य निर्गुण-
 ब्रह्मविदश्चगत्युक्तांतीप्रतिषिद्ध्य ततश्चतुर्थेननिर्गुणवि-
 द्याफलंचब्रह्मलोकेऐश्वर्यमुपपाद्य तेषांसगुणविदुषामं-
 ते “अनावृत्तिःशब्दादनावृत्तिःशब्दात्” इतिब्रह्मोप-
 देशेनमुक्तिप्रदर्शयोपरराम इत्थंसर्वज्ञवादरायणप्रणीत-
 चातुर्लक्षणीमीमांसायांपरिशीलितायां भेदवादिशुनां-
 भषितैरद्वैतकनकाचलस्यनकाचितक्षतिरिति ॥ २८ ॥

ननुकिमयमधिकारी स्वदेहेन्द्रियादिसाक्षिचैतन्य-
 स्यैवब्रह्मत्वंजानीयात् । उत सर्वशरीरादिसाक्षिणाम-
 पि । आद्ये किंपुरुषांतरचैतन्यं परमार्थमितिजानाति-
 उत कल्पितमिति । नाद्यः द्वैतप्रसंगात् । नद्विती-
 यः । तद्वृष्टांतेनस्वस्यापिकल्पितत्वप्रसंगात् । यदि-
 द्वितीयः नतस्योक्तदोषद्वयं किंतुस्वस्यब्रह्मत्वज्ञानेन-
 संसारनिवृत्तिवदन्येषामपिस्वज्ञानकालेतन्निवृत्तिप्रसं-

गइत्याशंक्य स्वसाक्षिचैतन्यवत्पुरुषान्तरचैतन्यस्यापि-
ब्रह्मत्वं जानातीति द्वितीयं पक्षमवलंब्याह ।

एकीकृत्यानेकशरीरस्थमिमंज्ञं
यं विज्ञायेहैव स एवाशु भवन्ति ।
यस्मिन् लीना नेह पुनर्जन्मलभन्ते
तं संसारध्वांतविनाशं ॥ २९ ॥

एकीति । अनेकशरीरस्थं अनेकेषु शरीरेषु देव-
तिर्यगादिषु साक्षितया स्थितं इमंज्ञं चैतन्यमेकीकृत्य
परमात्माऽभिन्नतया ज्ञात्वा ततः सर्वात्मभूतं यं परमा-
त्मानं विज्ञाय देहैन्द्रियादिसाक्षिप्रत्यगभिन्नतयाऽपरो-
क्षीकृत्य इहैवास्मिन्नेव देहे आशु तत्कालमेव स एव स-
र्वात्मभूतः परमात्मैव भवेतीत्यर्थः । अत्र श्रुतिः । “यत्प-
रं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत् । सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नि-
त्यन्तं त्वमेव त्वमेव तत् । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तद्यो यो-
देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद्भवत्” इति । अत्र हिमं-

त्रे श्रोतुःप्रत्यगात्मानमन्वद्य ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्रत्य-
 ग्भूतसकलजगदधिष्ठानब्रह्मत्वं बोध्यते । नचसर्वेषां-
 प्रतीचांब्रह्मत्वज्ञानेस्वस्मिन्निवपरेष्वपिसंसारनिवृत्ति-
 प्रसंगदोषः । किंब्रह्मविद्वृष्ट्यातन्निवृत्तिरापाद्यते उत प-
 रदृष्ट्या । नांत्यः परेषांस्वात्मनोब्रह्मत्वज्ञानाभावेन त-
 द्वृष्ट्यानतेऽसंसारनिवृत्तिः । ब्रह्मविद्वृष्ट्यातन्निवृत्ति-
 स्त्विष्टैव । यदाब्रह्मवित्स्वदेहेन्द्रियादिसाक्षिणमसंगं
 निर्विकारासंसारिब्रह्मत्वेनपश्यति तदापरदेहेन्द्रिया-
 दिसाक्षिणमपितथैवपश्यति । तदुक्तंब्रह्मगीतायाम् ।
 “स्वशरीरेऽन्यदेहेषु समंनिश्चित्यतंदृढम् । अथधीरान-
 जायंते ह्यमृताश्चभवंतिहि । बद्धोमुक्तोमहान्विद्वान-
 ऽज्ञइत्यादिभेदतः । एकएवसदाभाति चेतनःस्वप्नव-
 त्स्वयम् । अतःस्वमुक्त्याचान्येषामाभासानामपि-
 ध्रुवम् । मुक्तिंजानातिदेहेवाआत्मानमात्मविद्वरः ।
 संसारस्यदशायांतु स्वभ्रांत्यासर्वदेहिनाम् । आभा-
 सानांचसंसारं वेदमुक्तिंतथैवचेति” । अतोब्रह्मादि-
 स्तंबांतप्रत्यग्भूतंसर्वाधिष्ठानंब्रह्मात्मत्वेनजानतः पुरु-

पस्य स्वदेहेपरदेहेवानसंसारइतिभावः । ननु ब्रह्मज्ञा-
नान्निवृत्तस्यापिसंसारस्यकदाचित्पुनरुद्भवःस्यात्सुषु-
प्तिप्रलययोर्निवृत्तस्यप्रबोधेपुनरुद्भवदर्शनादित्याशं-
क्याह । यस्मिन्नित्यादिना । यस्मिन्ब्रह्मणिलीनाउ-
पाधिपरित्यागेनैकीभूता इह संसारे पुनर्जन्मनलभं-
ते नप्राप्नुवंति तमित्यर्थः । “नसपुनरावर्तते” इ-
त्यादिश्रुतेः । सुषुप्त्यादौसंसारकारणाज्ञानानिवृत्तेरत्र-
चतत्त्वज्ञानेनतन्निवृत्तेर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति-
भावः ॥ २९ ॥

बृहदारण्यकेचतुर्थाध्यायेमधुब्राह्मणेएवंश्रूयते ।
“इयंपृथिवीसर्वेषांभूतानांमधु अस्यैपृथिव्यैसर्वाणि-
भूतानिमधु यश्चायमस्यांपृथिव्यांतेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोयश्चायमध्यात्मंशारीरस्तेजोमयोऽमृतमयःपुरु-
षोऽयमेवसः योऽयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदंसर्वं । इमा-
आपअयमग्निःअयंवायुरयमादित्य ” एवंबहवःपर्या-
याःश्रूयन्ते । तत्रप्रथमपर्यायस्यायमर्थः । इयंमहापृ-
थिवीसर्वेषांभूतानांमधु मधुवदुपभोग्यं यथामाक्षि-

काणामेकंमधुपटलंतद्वत् । तथा अस्यैपृथिव्यै अ-
 स्याःपृथिव्याः सर्वाणिभूतानिमधु अनेनपृथिव्याभू-
 तानांचपरस्परभोग्यत्वेनपरस्परकार्यकारणत्वमुक्तं त-
 तस्तदुभयंमिथ्येत्यर्थः । तदुभयोपहितपुरुषस्यैकत्व-
 माह । यश्चेत्यादिना । यश्चायमस्यांपृथिव्यांतेजो-
 मयश्चैतन्यप्रकाशरूपः अमृतमयः उपाधिनाशेऽपि
 स्वयममरणधर्मापुरुषः यश्चायमध्यात्मंशारीरः स्थूल-
 शरीरोपाधिकः तेजोमयोऽमृतमयःपुरुषः । अयमेव
 सः पृथिव्युपाधिकःपुरुषः । अयंशब्दार्थमाह । यो-
 यमात्मेति । आत्मास्थूलशरीरोपाधिकः । अध्यात्मा-
 धिदैवतोपाधिभेदादेवानयोर्भेदो नस्वरूपतइत्यर्थः । इ-
 दमुपाधिद्वयोपहितचैतन्यममृतमविनाशि । ततइदं ब्र-
 ह्म जगत्कारणभूतमतएवतदुपाधिद्वयोपहितचैतन्य-
 मेवसर्वसकलंजगन्नतद्व्यतिरेकेणसर्वमस्तीत्यर्थः । एवं-
 सर्वेषुपर्यायेषुद्रष्टव्यम् । अपरपर्यायेत्वंऽबुरेतउपहित-
 योरेकत्वं ततोऽग्निवायुपहितयोरेकत्वं । ततःसूर्यचक्षु-
 रूपहितयोः एवंसर्वत्रपर्यायेषुअध्यात्माधिदैवतोपहि-

तद्वद्वानामेकत्वकथनपूर्वकं यत्सर्वात्मकं ब्रह्मप्रतिपा-
दितं तं विष्णुमिदानीं स्तौति ।

द्वंद्वैकत्वं यच्च मधुब्राह्मणवाक्यैः कृ-
त्वा शक्रोपासनमासाद्य विभूत्या ।
योऽसौ सोऽहं सोऽस्म्यहमेवेति विदु-
र्यं तं संसारध्वांतविनाशं ॥ ३० ॥

द्वंद्वैकत्वमिति । मधुब्राह्मणवाक्यैर्यश्चायम-
स्यामित्यादिभिः प्रतिपर्यायमध्यात्माधिदैवत्वं द्वंद्वै-
कत्वमुक्तम् । द्वंद्वानां पृथिवीशरीरान्निवागाद्युपहि-
तानां यदैक्यं कथितं तत्कृत्वा गृहीत्वा तद्ब्रह्मणप्रयु-
क्त्या विभूत्या ईश्वरभावप्रतिपत्त्या शक्रोपासनं श-
क्रेण इंद्रेण स्वस्योपासनमासाद्य प्राप्य । “यस्त्वेवं-
ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे” वशे आसन्नित्यर्थः ।
इति श्रुत्युक्तं देवपशुत्वव्यावृत्त्येश्वराभेदेन देवैरुपास्य-
त्वं प्राप्येत्यर्थः । योऽसौ सर्वात्मा परमेश्वरः सोऽहं यो-
ऽहमस्मि बुद्ध्यादिसाक्षी सोऽसौ परमेश्वर इति परस्पर-

व्यतिहारेण यं परमेश्वरं विदुः साक्षादनुभवन्ति । त-
मीडे । शक्रोपासनमासाद्ययंविदुरितिप्रयोगो मुखं-
व्यादायस्वपितीतिवद्वष्टव्यः ॥ ३० ॥

“तद्योऽहंसोऽसौयोऽसौसोऽहंत्वंवाहमस्मिभगवो-
देवतेअहंवैत्वमसि भगवोदेवते” इत्यादिश्रुतिभिःपर-
स्परव्यतिहारेणोपास्यत्वेनप्रतिपादितंविष्णुंस्तौति ।

योऽयंदेहेचेष्टयितांतःकरणस्थः
सूर्येचाऽसौ तापयितासोऽस्म्यहमेव
इत्यात्मैक्योपासनयायंविदुरीशं
तं संसारध्वांतविनाशंह० ॥ ३१ ॥

योऽयमिति । योऽयंदेहे शरीरेचेष्टयिता चे-
ष्टाहेतुर्वर्तते जडदेहचेष्टालिंगगम्योऽयंतद्धेतुत्वेनचेत-
नोवर्तते । असंगस्यतस्यचेष्टाहेतुत्वमुपपादयति ।
अंतःकरणस्थइति । अंतःकरणोपाधिकइत्यर्थः । अ-
सावंतःकरणोपहितएव । सूर्येचाऽसौतापयिता तप-
तःसूर्यस्यप्रयोजककर्तृत्वेनांतर्यामीभवति । यश्चसू-

येतापयितासोऽहमेवास्मीत्यनेन प्रकारेणात्मैक्योपा-
सनया परस्परव्यतिहारेणात्मैकत्वचिंतनेन यमीशं-
विदुस्तमीडइत्यर्थः ॥ ३१ ॥

उपास्यत्वाभिधानेन वेद्यताशंकां प्राप्तामपाकरोति ।

विज्ञानांशो यस्य सतः शक्त्यधिरू-
ढो बुद्धिर्बुद्ध्यत्यत्र बहिर्बोध्यपदा-
र्थान् । नैवांतस्थं बुद्ध्यति यं बोध-
यितारं तं संसारध्वांतवि० ॥ ३२ ॥

विज्ञानांशइति । सतः परमार्थसद्रूपस्य परमे-
श्वरस्य विज्ञानांशः । विज्ञानस्य स्वरूपज्ञानस्यांशइ-
वांशो ब्रह्मणो निरवयवत्वात् । शक्त्यधिरूढो ब्रह्म-
णोऽविद्याशक्तिप्रतिबिंबितो जीवः । बहिरुपलक्षणमं-
तश्च बोध्यपदार्थान् । बुद्धितद्धर्मान् घटपटादींश्च अत्र
जगति बुद्ध्यति जानाति । बुद्धिस्तु अंतस्थं स्व-
स्यांतर्वर्तमानं बोधयितारं बाह्यपदार्थबोधे स्वस्याः
बोद्धृत्वप्रदातारं चैतन्यसंबंधविना जडायाः स्वस्याः बो-

दृत्वानुपपत्तेः । यंस्वयंप्रकाशचिद्रूपं नबुद्ध्यति न-
 जानाति तमित्यर्थः । अत्रश्रुतिः । “विज्ञातारमरेके-
 नविजानीयात् येनेदंसर्वविजानातितंकेनविजानी-
 यात् । नहिविज्ञातेर्विज्ञातारंविजानीयात्” इत्या-
 दि । अस्यचायमर्थः । अरेमैत्रेयि विज्ञातारं बाह्याभ्यं-
 तरपदार्थानांस्वप्रकाशचिदात्मकस्वस्वरूपेणैवभास-
 यितारं केन करणेन विजानीयात्पुरुषः । करणस्यम-
 नआदेर्ज्ञेयविषयत्वेन ज्ञातृविषयत्वाभावादित्यर्थः ।
 करणस्यापिस्वतोज्ञातृत्वंनास्ति किंतुचैतन्यबलेनैवे-
 त्याह । येनेत्यादिना । इदंसर्वजगद्बुद्ध्यारूढचैतन्येन-
 विजानाति पुरुषस्तंकेनविजानीयान्नकेनापीत्यर्थः ।
 विज्ञातेर्बुद्धेर्विज्ञातारंबोद्धारं नविजानीयात् । विज्ञाने-
 ननविषयीकुर्यादिति उपस्तंप्रतियाज्ञवत्कथवचनं पूर्व-
 वाक्यंमैत्रेयींप्रतितस्यैवेति । “दृश्यतेत्वश्रय्याबुद्ध्य”
 इत्यादेस्तु एतच्छ्रुत्यविरुद्धोऽर्थःपूर्वमुक्तएवद्रष्टव्यः ।
 उपास्यत्वमपिआत्मनस्तादृशवृत्तिप्रवाहव्याप्यत्वमेव
 नतुतत्प्रतिबिंबचैतन्यविषयत्वमितिद्रष्टव्यं ॥ ३२ ॥

नकेवलमुक्तश्रुत्यैवात्मनोज्ञातृत्वसिद्धिः । किंतु-
श्रुत्यनुकूलतर्कतोऽपि ज्ञेयस्य घटादिवदनात्मत्वेन ज्ञा-
तृत्वायोगात्तत्सिद्ध्यतीत्याह ।

कोऽयं देहे देव इतीत्थं सुविचार्य ज्ञा-
ताश्रोतानंदयिता चैष हि देवः । इ-
त्यालोच्य ज्ञांश इहास्मीति विदु-
र्यं तं संसारध्वांतविनाशं ॥ ३३ ॥

कोऽयमिति । देहे कार्यकारणसंघातमध्ये को-
ऽयं देवः कोवाज्ञाता किंशरीरं उत इंद्रियाणि अथ प्रा-
णः यद्वांस्तःकरणमिति । इत्थमनेन प्रकारेण सुवि-
चार्य सुष्ठु सम्यग्विचार्य देहादीनां वेद्यत्वेन घटादि-
वत् ज्ञातृत्वाभावं निश्चित्य एष अपरोक्षतयानित्यभा-
समानः देवः स्वप्रकाशचिद्वातुरेव ज्ञाताश्रोतानं-
दयितेत्यालोच्य आलोचनेन ज्ञात्वा । इह एषु देहादिषु-
मध्ये ज्ञांशश्चैतन्यांशोऽस्मीति यं विदुस्तमित्यर्थः । “अ-
दृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मंताऽविज्ञातो विज्ञाता” इ-

त्यादिश्रुत्यास्वयंदर्शनाद्यऽविषयस्यैवद्रष्टृत्वाद्युपपाद-
नादितिभावः ॥ ३३ ॥

“कोह्येवान्यात्कःप्राण्याद्यदेषआकाशआनंदो-
नस्यात् । एषह्येवानंदयाति” इतितैत्तिरीयकश्रुतिः ।
अस्याश्रायमर्थः । यत् यदिएषआकाश आसमंता-
त् काशतेइत्याकाशश्चैतन्यम् । यद्वा आकाशवद-
संगत्वविभुत्वादिधर्मैर्योगादाकाशश्चिद्धातुः आनंदः
सुखरूपआत्मानस्यात्तदा कोहिपुरुषोऽन्यादपानचे-
ष्टांकुर्यात्प्राण्यात्प्राणव्यापारंकुर्यादुपलक्षणमेतत् स-
कलकार्यकरणव्यापारंकःकुर्यादित्यर्थः । स्थाद्यऽचे-
तनप्रवृत्तेश्चेतनाधिष्ठाननिबंधनत्वदर्शनात् । जीवन-
स्यचानंदपूर्वकत्वदर्शनात् दुःखेसति प्राणवियोगा-
देरेवदृष्टेरितिभावः । तदेवाह । एषह्येवाकाशएवहिय-
स्मादानंदयाति । आनंदयति । अतःसर्वोजनःप्रा-
णितिचापानिति । यदिप्राणिनांकदाचित्स्वरूपानं-
दोऽभिव्यक्तोनस्यात् । अतिदुःसहसंसारदुःखंसोद्वा-
पिजीवनप्रार्थनानस्यात् । तदाशयैवजीवनमाशास्ते

सर्वो जन इत्यनया श्रुत्यापि चेष्टा जीवनहेतुत्वेन चिद्रूपा-
नन्द आत्मासाध्यत इत्याह ।

को ह्येवान्यादात्मनि न स्यादयमेष
ह्येवानन्दः प्राणितिचापानिति चेति ।
इत्यस्ति त्वं वक्तुमुपपत्त्या श्रुतिरेषा
तं संसारध्वांतविनाशं ॥ ३४ ॥

को ह्येवेति । आत्मनिकार्यकारणसंघाते । अ-
यं चिद्रूपानन्द आत्मायदि न स्यात्तर्हि को ह्येव पुरुषो-
ऽन्यात् अपानादिव्यापारं कुर्याज्जडप्रवृत्तेश्चेतनपूर्वक-
त्वाज्जीवनस्यानन्दहेतुकत्वाच्चेत्यर्थः । अतएष ह्येवानन्दः
परमात्मा जीवभावापन्नः प्राणितिचापानिति चेति ।
एवं हेतुत्वेन न स्यात्स्वित्वमुपपत्त्या एषा तैत्तिरीयकश्रु-
तिर्वक्तितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एतरेयकश्रुतिर्हि भगवती “आत्मावा इदमेक ए-
वाग्र आसीत्” इत्यद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य तस्याद्विती-
यत्वसिद्धये “स ईक्षत” इत्यादिना ईक्षणपूर्वकं तत्

एवलोकसृष्टिमुक्त्वा ततः “सईक्षतेमेनु” इत्यादि-
 ना कार्यकारणदेवतानांसृष्टिमुक्त्वा ततोवैराग्यार्थ-
 तासां देवतानामशनायापिपासादिमत्संसारार्णवपत-
 नं दर्शयित्वा ततोऽशनायादिनिवृत्तये “अन्नमेतेभ्यः-
 सृजा” इत्यादिना अन्नसृष्टिमुक्त्वा तदनुविचार्यापा-
 नस्यैव तदऽन्नं प्रतिभोक्तृत्वं प्रदर्श्य सृष्टानां तेषां कार्यका-
 रणदेवतानामीश्वरप्रवेशं विना स्वस्वकार्येऽसमर्थत्वेन
 मूर्धसीमाविदारणेनेश्वरस्य तत्र प्रवेशमुक्त्वा । पुनस्त-
 त्रप्रविश्य तादात्म्याभिमानेन संसरतो जीवरूपमाप-
 न्नस्य परमेश्वरस्यानंतपूर्वजन्मकृतपुण्यपुंजपरिपाकव-
 शाद्विविदिषायां सत्यां “यदिवाचाभिव्याहृतम्” इ-
 त्यादिना वागादीनामात्मत्वनिराकरणपूर्वकमथको-
 ऽहमित्यात्मविचारमुपक्रम्य । “तस्य त्रयः अवस्थास्त्र-
 यः स्वप्नाः” इत्यवस्थात्रयस्य मिथ्यात्वमुक्त्वा “स एत-
 मेव पुरुषम्” इत्यनेन वागादिभ्योऽवस्थात्रयाच्च विवि-
 क्तं तत्सकलसाक्षिणं चिन्मात्रमादाय “ब्रह्मततमम-
 पश्यदिति” । तस्य ब्रह्मत्वबोधनं जीवस्योक्त्वा पुन-

श्रुतमेवार्थं “~~पुरुषेहवाअयमादितोगर्भोभवति~~” इ-
तिवैराग्योपपादनपूर्वकं “~~कोऽयमात्मेतिवयमुपास्म-~~
~~हे~~” इतिवाक्येनमूर्धप्रपदद्वाराप्रविष्टयोर्जीवप्राणयो-
श्चक्रियाशक्त्यात्मकयोर्मध्येकतरःसआत्मेतिविमृश्य
“येनवापश्यति” इत्यादिनाचैतन्यस्यैवत्वंपदार्थत्वंनि-
र्धार्य तत “एषब्रह्म” इत्यादिना सर्वात्मकंतत्पदा-
र्थब्रह्मोपदिश्य “~~प्रज्ञाप्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म~~” इति त-
योरैक्यमुक्त्वाप्रपंचयामास । इत्थमैतरेयकश्रुत्यावि-
चारपूर्वकंसंग्रहविस्ताराभ्यांप्रतिपादितंविष्णुंस्तौति
श्लोकद्वयेन ।

प्राणोवाहं वाक्श्रवणादीनिमनो-
वा बुद्धिर्वाहं व्यस्तउताहोऽपिस-
मस्तः । इत्यालोच्य ज्ञप्तिरिहा-
स्मीतिविदुर्यं तं सं० ॥ ३५ ॥

प्राणइति । बुभुक्षितःपिपासितोऽहंवाञ्छिभृ-
णोमिमन्येबुद्धयइत्यनुभवात्प्राणादीनिप्रत्येकमहं त-

त्समुदायोवा उतएतत्सकलसाक्षीत्यालोच्य प्राणादि-
भिन्नतत्साक्षीज्ञप्तिरेवास्मीति यं विदुस्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु प्राणादिष्वप्यहमित्यात्मत्वानुभवात्कथंचैत-
न्यस्यात्मत्वमित्याशङ्क्याह ।

✓ नाहंप्राणोनैवशरीरंनमनोऽहं नाहं-
बुद्धिर्नाहमहंकारधियोच । योऽत्र-
ज्ञांशः सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यं तं
संसारध्वांतविनाशंहरिमीडे ॥ ३६ ॥

नाहमिति । अत्रधीशब्देनचित्तमुच्यते प्रा-
णादिचित्तपर्यताःनात्मानो दृश्यत्वाद्भौतिकत्वात्सा-
वयवत्वान्ममेदंबुद्धिविषयत्वात्सुषुप्त्यादावात्मनिसत्य-
पितेषामदृशनात् । उपचयधर्मत्वाच्चघटादिवत् किंतु-
योऽत्रदृश्यत्वादिधर्मरहितःप्राणादिसकलसाक्षी तेषु-
व्यभिचरत्सुस्वयमव्यभिचारिचिद्धातुः सएवाहमस्मि ।
वच्मीत्यादिप्रतीतिस्तु रक्तःस्फटिकइतिवद्भ्रान्त्याप्युप-
पद्यते इतियंविदुस्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तथा भगवती छांदोग्यश्रुतिश्च उद्दालकश्चेतके तु संवादमुखेन “उत्तमादेशमऽप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्” इति । हे श्वेतकेतो येन श्रुतेन शास्त्रतोऽन्यदश्रुतमपि श्रुतं भवति येन मतेन तर्कतोऽन्यदमतमपि मतं भवति येन विज्ञातेनान्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवति तमादेशं आदिश्यत इत्यादेशस्तं शास्त्राचार्योक्तिगम्यं वस्त्वऽप्राक्ष्यः पृष्ठवानसित्वमाचार्यमिति पितृवाक्यार्थः । येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदेव “कथं नु भगवः स आदेशो भवति” इत्याशंकापूर्वकं । “यथासौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वमृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्यादिना दृष्टान्तरूपपाद्य ततो दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयितुं “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” इति सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं सद्ब्रह्म स्तूपक्रम्य तद्वैके आहुरित्यसद्वादमाशंक्य । “कथमसतः सजायेत” इति तं प्रतिषिध्य सद्ब्रह्मस्य ब्रह्मणो जडविजातीयभेदाभावमुपपादयितुं “तदैक्षत बहो-

स्यांप्रजायेय” इत्यादिनावियदादेः सर्वस्य तत एव सृष्टि-
मुक्त्वा सजातीयभेदनिराकरणाय तस्यैव जीवरूपेण प्र-
वेशं चाभिधाय त्रिवृत्करणपूर्वकं नामरूपसृष्टिं चोक्त्वा
ततो ब्रह्मणः स्वकार्याकाशादितो भेदव्यावृत्तये “यद-
मेरोहितं रूपम्” इत्यादिना वियदादेः सर्वस्य जगतो मि-
थ्यात्वमुक्त्वा ततो देहवाक्प्राणमनसामन्नादिकार्यत्वे-
नानात्मत्वमुक्त्वा “स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं त-
त्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि” इत्यादिना श्वेतकेतुं द्वारीकृ-
त्य मुमुक्षूणां जीवानां मात्मत्वेन सद्वितीयमतिस्लक्ष्मं-
सर्वात्मकं परमार्थसत्यं ब्रह्म तत्तदाशंका निराकरणपूर्व-
कं जवकृत्वः पुनः पुनरुपदिदेश । तथा हि । “प्रयतो वा-
ङ्मनसि” इत्यादिना सुषुप्त्युक्तां ताद्यवस्थासु येन रूपेण
जीवः संपद्यते तद्ब्रह्मतत्त्वमसीति पित्रोपदिष्टे सुषुप्तौ
सत्संपन्ना प्रजास्तद्ब्रह्मात्मत्वं किमिति न विदुरिति श्वेत-
केतोराशंकायां । “यथासौम्यमधुमधुकृतः” इत्या-
दिना मधुकरैर्मधुत्वेन समाहृतानां वृक्षरससमुदायव-
द्विवेक्तुमशक्यत्वेन सुषुप्त्यादौ प्राप्तमपि ब्रह्म न ज्ञायते इ-

तिनिरस्यतदेवतत्त्वमुपदिश्य । ननुसुषुप्त्यादौकरणा-
भावादविज्ञानंउत्थितास्तुब्रह्मणोवयमुत्थिताइतिक-
स्मान्नजानीयुरित्याशंकायां “इमाःसौम्यनद्यः” इत्या-
दिना यथाजलधरैरभोधितआकृष्यविसृष्टानानदीनां
रसान्यत्वेनसमुद्रादागमनं दुर्ज्ञानम् । एवंब्रह्मणउत्थि-
तानांसंसारिणांतद्वैलक्षण्यात्तदात्मनावस्थायोत्थिता
वयमिति न ज्ञानमितिपरिहारेण पुनस्तदेवोपदिश्य त-
थासुषुप्तौजीवस्यकारणभावापत्तौसमुद्रवीच्यादिवन्ना-
शशंकायाम् “अस्यसौम्यमहतोवृक्षस्य” इत्यादिना
यथावृक्षस्यपरश्वादिनोच्छेदेरसस्रावित्वात्सजीवत्वंत-
थासुप्तेदेहेपिलोहितदर्शनान्नजीवनाशइतिपरिहारेण
प्रायुक्तएवार्थे स्थापिते पुनःकथंस्त्रक्ष्माद्रह्यणःस्थूलज-
गदुत्पत्तिरिति शंकां “न्यग्रोधफलमतआहर” इत्या-
दिनावटधान्यांतरागतस्त्रक्ष्मरूपाद्वटोत्पत्तिवज्जगदुत्प-
त्तिसंभवेननिराकृत्यपुनस्तस्मिन्नेवाऽर्थेस्थापिते पुन-
र्जगन्मूलकारणंब्रह्मकिमिति नोपलभ्यतेइति शंकिते
“लवणमेतदुदकेऽवधाय” इत्यादिना उदकप्रक्षिप्तल-

वणघनस्यदर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलंभेऽपिरसनालवण
 सद्भावनिश्चयवच्चक्षुराद्यऽदृश्यमपिब्रह्मकार्यलिंगाद-
 स्तीत्युक्त्वातदेवोपदिष्टम् । ततोब्रह्मसाक्षात्कारेकउ-
 पायइत्याशंकायां “यथासौम्यपुरुषगंधारेभ्यः” इ-
 त्यादिनागंधारदेशादरण्येचौरैर्निक्षिप्तस्यबद्धचक्षुषःपु-
 रुषस्यनेत्रबंधमोक्षकगंधारोपदेशवदाचार्यकृतादुपदे-
 शाद्ब्रह्मसाक्षात्कारोऽविद्यानिवृत्तिश्चेत्युक्त्वातदेवोप-
 दिष्टम् । ततःसविद्वान्केनप्रकारेणब्रह्मसंपद्यतेइत्यपेक्षा-
 यां “पुरुषसौम्योतोपतापिनम्” इत्यादिनामनआदे-
 र्लयेसतिज्ञानदीपप्रकाशितंब्रह्मैवप्रतिपद्यते नार्चिरा-
 दिकमपेक्षते । अविद्वांस्तुदेहांतरंगृह्णातीत्युक्त्वातदे-
 वोपदिदेश । तदनु यदिमरिष्यमाणोमोक्षमाणश्चत-
 दाब्रह्मसंपद्यते तर्हिअविद्वानिवविद्वानपिकिमिति
 नावर्ततेइत्याशंकायां “पुरुषसौम्योतहस्तगृहीतमा-
 नयंति” इत्यादिनातप्तपरशुंगृह्णतोःस्तेनास्तेनयोस्त-
 त्परशुकरतलसंयोगाविशेषेऽपि सत्यव्यवहितहस्त-
 तलत्वादस्तेनोनदह्यतेस्तेनस्तुदह्यतएवमंतकालेविद्व-

द्विदुषोःसमानायामपिसत्संपत्तौ सत्यब्रह्माभिसंधिः-
पुनर्नदेहं गृह्णाति । अनृतदेहाद्यात्मबुद्धिस्तु पुनः शरी-
रमुपादत्ते इति परिहारपूर्वकं तदेव त्वंतत्त्वमसीत्युपदि-
देश । स्वगतभेदस्तु ब्रह्मणि निरवयवे निर्धर्मकेन संभव-
तीति श्रुत्योपेक्षितः । एवं छांदोग्यश्रुत्या भगवत्यासा-
नुक्रोशं क्रमेणैक एवा द्वितीयो नवभिः पर्यायैः सन्मात्रप्र-
त्यगभिन्नो विष्णुः प्रतिपादितस्तमिदानीं स्तौति ।

सत्तामात्रं केवलविज्ञानमजं सत् सू-
क्ष्मं नित्यं तत्त्वमसीत्यात्मसुताय ॥
साम्नामंते प्राह पितायं विभुमाद्यंतं
संसारध्वांतविनाशं हरिमीडे ॥ ३७ ॥

सत्तेति । सत्तामात्रमस्मीति प्रत्ययवेद्यं सदेवे-
ति श्रुतेः । केवलविज्ञानं विषयनिर्मुक्तं चिद्रूपं वाचारं-
भणमित्यादि श्रुत्या विषयस्य मिथ्यात्वात् । तदैक्षते-
ति श्रुतेश्च । न ह्यचिद्रूपस्येक्षणं संभवति । अजं जन्मर-
हितं । अग्रे आसीदिति श्रुतेः सत्सत्यं तत्सत्यमिति-

श्रुतेः । सूक्ष्मं इंद्रियाद्यविषयम् । सयणषोणिमेति श्रुतेः ।
 नित्यं नाशरहितं । न जीवो म्रियत इति श्रुतेः । विभुं स-
 र्वव्यापकं । स आत्मेति श्रुतेः । आद्यं जगतो निमित्तो-
 पादानकारणम् । तदैक्षत प्रजायेयेति श्रुतेः । एवं भूत-
 यं विष्णुं साम्नामंते सामोपनिषदि पिता उद्दालकनामा-
 ऋषिः । आत्मसुताय स्वपुत्राय श्वेतकेतुना म्नेहेश्वेतकेतो
 तत्त्वमसीति उक्तरूपं ब्रह्म भवसि इत्येवं प्राह प्रकर्षेण पुनः-
 पुनराहोपदिष्टवांस्तमीड इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

बृहदारण्यके मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे । “द्वे वाव ब्रह्मणो रू-
 पे मूर्त्तं चामूर्त्तं च” इत्युपक्रम्यानंतरं च “तदेतन्मूर्त्तं य-
 दन्यद्वायोश्चांतरिक्षाच्च” इति मूर्त्तपदं व्याख्याय तद-
 नु अथामूर्त्तवायुश्चांतरिक्षं चेत्यमूर्त्तपदं व्याख्याय ततो-
 यथाक्रममनित्यनित्यपरिच्छिन्नव्यापकप्रत्यक्षपरोक्षरू-
 पेण तद्रूपद्वयं प्रदर्श्य ततः समष्टिव्यष्ट्यात्मकस्थूलसूक्ष्म-
 शरीरद्वयं च मूर्त्तामूर्त्तात्मकपञ्चभूतकार्यत्वेन प्रदर्शयारो-
 पं प्रपञ्चांते तद्रूपद्वयमपोहितम् “अथात आदेशो नेति-
 नेतीति न ह्येतस्मादिति” । नेतीति अपवादवाक्यस्य-

चायमर्थः । अथ ब्रह्मणोरूपद्वयनिरूपणानंतरमतः य-
तोऽरूपिब्रह्मनिरूपयितव्यंतदर्थमेवरूपद्वयनिरूपणा-
त् । अतोहेतोरादेश उपदेशो ब्रह्मणः क्रियत इति शेषः ।
कथं । नेति नेति इति शब्दौ प्रत्यक्षादिसंनिधापितमूर्त्ता-
मूर्त्ततदुत्थलिङ्गपुरुषपरौ यथाक्रमं द्रष्टव्यौ । नञ्पदद्व-
यनिषेध्यसमर्पकौ तयोरेव प्रकृतत्वाद्विशेष्यत्वेन । ब्रह्मण-
स्तु विशेषणत्वात् प्रकृतत्वेऽपि निषेध्यत्वेन संबंधः । त-
थाच नञ्द्वयेनोक्तरूपद्वयनिषेधेन ब्रह्मोपदिश्यते । ननु-
कथमनेन ब्रह्मोपदिश्यते रूपद्वयनिषेधमात्रस्यैव प्रतीति-
स्तत्राह । नहीति । एतस्मान्निषेधरूपादुपदेशादन्यउ-
पदेशो नास्ति ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन विधिशब्दागोचर-
त्वादित्यर्थः । विधिः श्रोतव्यादिः । ननु तर्हि ब्रह्म नास्ती-
ति प्राप्तं तत्राह । अन्यत्परमस्तीति निरवधिकनिषे-
धायोगात् मूर्त्तामूर्त्तरूपद्वयनिषेधावधिभूतमन्यद्रूपद्व-
यव्यतिरिक्तं ब्रह्मास्तीति गम्यत इत्यर्थः । अथवानेति-
नेतीति वीप्सा तया च यद्यद्विषयत्वेन प्राप्तं तत्तत्सर्वनेति-
नेतीति निषिध्यते । शेषं पूर्ववत् इत्थं विषयत्वेन प्राप्तं सर्व-

निषिध्यनिर्विशेषोऽविषयःप्रत्यगभिन्नोयोविष्णुर्मूर्त्ता-
मूर्त्तब्राह्मणेप्रतिपादितस्तमिदानींस्तौति ।

मूर्त्तामूर्त्ते पूर्वमपोह्याथसमाधौ दृ-
श्यंसर्वं नेतिचनेतीतिविहाय ॥ चैत
न्यांशे स्वात्मनिसंतंचविदुर्यं तं
संसारध्वांतविनाशं हरि० ॥ ३८ ॥

मूर्त्तामूर्त्त इति । समाधौसमाधीयतेचित्तम-
स्मिन्समाधिर्विष्णुश्चैतन्यांशेचैतन्यमेवांशइवांशोज-
डांशपरित्यागेअवशिष्यमाणंचिन्मात्रमित्यर्थः । त-
स्मिन्स्वात्मनिप्रत्यगभिन्नेविष्णौआरोपितेयेमूर्त्तामू-
र्त्तेपंचभूतात्मकेतेनेतिनेतीतिअपोह्यनिषिद्धय । नेति-
नेतीतिवाक्यस्यार्थांतरमाह । अथेत्यादिना । अथ-
शब्दःपक्षांतरेअथवाइत्यर्थः । नेतिनेतीतिवीप्सातया-
दृश्यंसर्वविहायदृश्यत्वेनप्राप्तंसर्वनिषिध्येत्यर्थः । एव-
मेतंनिषेधाविधिभूतत्वेनसंतंविद्यमानंयंविदुः । चका-
रात्पूर्वोक्तसत्यमित्यादिवाक्येनविधिमुखेनचयंविदुरि-

त्यर्थः । तदुक्तं सूत्रकारेण । “प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषे-
धतिततो ब्रवीति च भूयः” इति प्रकृतं यदेतावत्त्वं रूपे-
 येयत्तास्ति रूपद्वयमित्यर्थः । तदेवनेति नेतीति वाक्यं-
 प्रतिषेधति न तु ब्रह्मेत्यर्थः । हियस्मात्ततः परं च भूयः पु-
 नर्ब्रवीति अन्यत्परमस्तीति तस्माद्रूपद्वयस्यैव निषेधो-
 न ब्रह्मण इति सूत्रार्थः ॥ ३८ ॥

बृहदारण्यकेश्रूयते । याज्ञवल्क्येनोपस्तकहोला-
 दीनां पराजये गार्गीनाम्नी ब्रह्मविदुषीकाचिद्राहणी-
 आगत्य ब्राह्मणेभ्योऽनुज्ञां प्राप्य याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ । उ-
 त्तरदाने अवाच्यवचनं नाम निग्रहस्थानं तददाने चाप्र-
 तिभानां निग्रहस्थानमित्युभयथा याज्ञवल्क्यस्य परा-
 जयं मन्वाना हे याज्ञवल्क्य सर्वमिदं जगद्भूतं भवच्च भ-
 विष्यच्च यत्राव्याकृताकाशे वर्तते सोऽव्याकृताकाशः-
 कुत्राध्यस्त इति । याज्ञवल्क्यश्च तस्या अभिप्रायं ज्ञात्वा-
 एकदैवदोषद्वयं परिहरन्नाह । “एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्रा-
ह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनन्वहस्वमदीर्घमलोहित-
मस्नेहमिति” ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्यनेन स्वस्यावाच्य-

वचनदोषःपरिहृतः । स्थौल्यादिसकलधर्मरहिताक्षर-
 कथनेनाप्रतिभाचपरिहृता । ततोयावदितरसकल-
 निषेधमात्रादक्षरसिद्धिरिति । तस्यासत्त्वशंकायां स-
 कलनिषेधावधित्वेन तत्सत्त्वमभिप्रेत्य । “एतस्यवा-
 ऽक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतः”
 इत्यादिनाद्यावापृथिव्यौनिमेषादिकालश्चनद्यः समु-
 द्रादेवाःपितरश्चाक्षरस्यप्रशासनेवर्त्तते । सकलमर्यादा-
 विधारकत्वेनाक्षरसत्त्वमुक्त्वा । योवाएतदक्षरंगार्ग्य-
 विदित्वेत्यादिनाचयदज्ञानात्संसारकार्पण्यं यज्ज्ञाना-
 चतन्निवृत्तिरस्ति तदक्षरमित्युक्त्वा । कुतस्तर्हितन्नानु-
 भूयतइत्याशंकायां दृष्ट्याद्यत्रिषयत्वेऽपिसर्वसाधकत्वे-
 नस्वयंभासमानंतदस्तीतिद्रष्टृतरंनिषेधयन् । अदृष्टं-
 ष्टनान्यदतोऽस्तिद्रष्टृत्यादिनाऽक्षरसद्भावंगार्गींप्रति-
 प्रसाधयामासेति तदक्षरब्राह्मणसिद्धंतत्त्वंस्तौति ।

ओतंप्रोतं यत्रचसर्वं गगनांतं यो-
 स्थूलानण्वादिषुसिद्धोऽक्षरसंज्ञः ।

ज्ञाताऽतोऽन्यो नेत्युपलभ्योनचवे-
द्यस्तं संसारध्वांतविनाशं ॥ ३९ ॥

ओतंप्रोतमिति । गगनांतमऽव्याकृताका-
शपर्यंतं सर्वेदं जगत् यत्र विष्णौ ओतंच प्रोतंच तं तु-
ष्टुपटवत्कल्पितमित्यर्थः । यश्चास्थूलानण्वादिषु अ-
स्थूलमनण्वऽहस्वमदीर्घमित्यादिवाक्येषु अक्षरसंज्ञः
नाशरहिततया सर्वव्यापकत्वेन वाऽक्षरइतिसंज्ञायस्य स-
सिद्धः प्रसिद्धः सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु । अतोऽक्षरादन्यो ज्ञाता-
नास्ति सर्वस्य तद्दृश्यत्वादित्यन्यप्रतिषेधेनोपलभ्यः ज्ञा-
तव्यः न तु विषयतया वेद्यः । अविज्ञातं विज्ञातृनान्यदतो-
ऽस्ति विज्ञातृइति श्रुतेस्तमीडइत्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणैः सिद्धे द्वैते उपलभ्यमाने कथ-
मितरप्रतिषेधेनोपलभ्यं ब्रह्मेत्याशङ्क्याह ।

तावत्सर्वं सत्यमिवाभाति यदेत-
द्यावत्सोस्मीत्यात्मनियोज्ञो न हि दृ-

ष्टः । दृष्टेतस्मिन्सर्वमसत्यंभवती-
दं तं संसारध्वांतविना० ॥ ४० ॥

तावदिति । यावद्यदा आत्मनिकार्यकारण-
संघाते यःज्ञश्चिद्वातुःसाक्षित्वेनवर्त्तते सयावद्ब्रह्मा-
स्मीतिब्रह्मतयानदृष्टोनावलोकितः । तावदेवयदेत-
दृश्यतेजगदिदंसर्वभ्रांत्यासत्यमिवाभाति प्रबोधात्पूर्वं
स्वप्नवत् । तस्मिन्प्रत्यगभिन्नेब्रह्मणिदृष्टेसर्वमिदंबाह्यं
वियदादिआंतरंकर्तृत्वादिचासत्यंभवति । पूर्वमप्यस-
त्यमेवतत्तदाऽसत्यमितिज्ञातंभवति बोधानंतरंस्वप्नव-
दित्यर्थः । “यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येत्”
इत्यादिश्रुतेः । यत्रविद्यावस्थायामस्याधिकारिणःसर्व-
जगदात्मैवाभूद्विद्ययात्ममात्रतयाज्ञातमभूत्तत्तदाके-
नकरणेनकंविषयंपश्येन्नकिंचिदपि सर्वस्यात्ममात्र-
तयाज्ञातज्ञानज्ञेयानामभावादित्यर्थः । प्रत्यक्षादि-
प्रमाणानांव्यावहारिकविषयत्वेन तद्विषयप्रपंचस्य-
निषेधमुखेनतात्त्विकप्रमाणभूतयाश्रुत्याब्रह्मोपलब्धुं

शक्यतइति । ननु “सत्यकामःसत्यसंकल्पःसर्वगंधः
 सर्वरसः” इत्यादौब्रह्मणःसप्रपंचत्वस्यापिश्रुतिसिद्ध-
 त्वात्कथंनिष्प्रपंचवाक्येनतन्निषेधः । नचपरमार्थतो-
 ब्रह्मणःसप्रपंचनिष्प्रपंचोभयरूपत्वंपरस्परविरोधेनव-
 कुमशक्यमितिवाच्यम् । स्वतोनिष्प्रपंचस्यब्रह्मणःपृ-
 थिव्याद्युपाधितएवसप्रपंचत्वोपपत्तिरितिचेन्न । स्व-
 तोविरुद्धयोर्द्वयोरुपाधितोऽपिपरमार्थतएकत्रसंबंधा-
 नुपपत्तेः । नहिस्वतोधवलेस्फटिकेजपाकुसुमोपाधिव-
 शात्प्रतीयमानोरक्तिमापरमार्थतोदृश्यते । नवास्त्र्य-
 तमसोःपरमार्थसंबंधघटकःकश्चिदुपाधिरस्ति । तदुक्तं-
 सूत्रकारेण । “नस्थानतोऽपिपरस्योभयलिङ्गंसर्वत्र-
 हि” । स्थानतोऽप्युपाधिद्वारापिपरस्यब्रह्मणउभय-
 लिङ्गंनिष्प्रपंचसप्रपंचोभयरूपत्वंनभवतिउक्तयुक्तेरेव
 सर्वत्रवेदांतेषु । “अशब्दमस्पर्शम् । अस्थूलमनणु ।
 यत्तददृश्यमग्राह्यम् । अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते । अदृ-
 श्यमव्यवहार्यम् । सवाएषमहानजआत्माऽजरोऽम-
 रः । यतोवाचोनिवर्तते । सएषनेतिनेत्यात्मा । अ-

थातआदेशोनेतिनेति । यत्रनान्यत्पश्यति । यत्रत्व-
 स्यसर्वमात्मैवाभूत् ” इत्यादिषुनिष्प्रपंचब्रह्मणएवश्रु-
 तत्वाच्चेतिसूत्रार्थः । अपरमार्थतस्तुपरस्परविरुद्धमपि-
 रूपद्वयमेकत्रभवत्येव स्फटिकादौदर्शनात् । नन्वन्य-
 तरमिथ्यात्वेसप्रपंचश्रुत्यनुरोधेननिष्प्रपंचस्य वारो-
 पितत्वंकिंनस्यादितिचेन्न । तस्यप्रतिवेदांतमुपक्रमा-
 दिभिःषड्विधलिङ्गैस्तात्पर्येणावगम्यमानत्वात् । द्वे-
 वावब्रह्मणोरूपेइतिसप्रपंचत्वंप्रपंच्यनेतिनेतीति निषे-
 धात् । सप्रपंचश्रुतेःनिषेध्यसमर्पकत्वेननिषेधश्रुतिशे-
 षत्वावगमाच्च । ननुकिमर्थसप्रपंचत्वंब्रह्मणइत्युक्त्वा-
 निषिध्यते । “ प्रक्षालनाद्विपंकस्यदूरादुस्पर्शनंवरम् ”
 इतिन्यायेनब्रह्मणःप्रपंचसंबंधावचनस्यैवयुक्तत्वादि-
 तिचेच्छृणुतर्हिश्रुतेरभिप्रायम् । एकमेवाद्वितीयंब्रह्मे-
 त्युक्तेसत्याकाशादौद्वितीयेसति कथमद्वितीयत्वंब्रह्म-
 णइत्याशंकाजायते । अतस्तन्निवृत्त्यर्थंब्रह्मणएवोपा-
 दानाद्वियदादिसर्वप्रपंचोत्पत्तिकथनेनकार्यस्योपा-
 दानादन्यत्रानवस्थानेनब्रह्मण्येवावस्थानमुक्त्वानंत-

रनेहनानास्ति किंचनेत्यादिवाक्यैः सप्रपञ्चमुक्तप्रपञ्चे-
निषिद्धे एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्येतत्प्रतिष्ठितं भवति ।
अन्यथा ब्रह्मणः सृष्टिवाक्यैः सप्रपञ्चत्वमनुक्त्वा प्रथम-
तएव नेहनानास्तीति निषेध इह निषिध्यमानघटस्या-
न्यत्र सत्ववत् अन्यत्र प्रपञ्चस्य सत्वशंका स्यादिति श्रु-
तिर्मन्यते । सप्रपञ्चब्रह्मोपासनं तु “वाचधेनुमुपासीत”
इत्यादिव दारोपितप्रपञ्चविषयत्वेनाप्युपपद्यते । नैव-
निष्प्रपञ्चब्रह्मण एवारोपितत्वेनोपासनविषयत्वं किं न-
स्यादिति वाच्यं । तस्यानुपास्यत्वात् । “तदेव ब्रह्म त्वं-
विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इत्युपास्यत्वं निषेधात् । नि-
ष्प्रपञ्चवाक्येषु उपासनाविधानाश्रवणादारोपितरूपे-
णैवोपासनोपपत्तौ प्रतिवेदांतं तात्पर्येण प्रपञ्चनिषेधा-
नुपपत्तेश्च । निष्प्रपञ्चस्यैव परमार्थत्वं सूत्रकारेणाप्युक्तं ।
“अरूपवदेव हितत्प्रधानत्वात्” इत्यरूपवदेव हि ब्रह्म-
परमार्थतो भवितुमर्हति । सर्वासां श्रुतीनामुपक्रमादि-
भिस्तत्प्रधानत्वात् । निष्प्रपञ्चब्रह्म परत्वस्यैव दर्शनादि-

तिस्रत्रार्थः । तस्मात्परमार्थतो निष्प्रपञ्चमेव ब्रह्मेत्यलं संग्रहव्याख्यानेऽतिविस्तरेण ॥ ४० ॥

नन्वेवं सहस्रशः प्रतिपादितेऽपि तत्त्वे रागादिदोषविनिर्मुक्त आत्मानोपलभ्यते । तं कथं परमात्मास्मीति-साक्षात्कुर्यादित्याशंक्याह ।

रागामुक्तं लोहयुतं हेमयथाग्नौ यो-
गाष्टांगैरुज्ज्वलितज्ञानमयाग्नौ ॥
दग्ध्वात्मानं ज्ञं परिशिष्टं च विदुर्यं
तंसंसारध्वातविनाशं ह० ॥ ४१ ॥

रागेति । रागामुक्तं रागादिकलुषीकृतं आत्मानं दग्ध्वा प्रताप्य विशोध्य परिशिष्टं च ज्ञं चिद्धातुं यं विदुरितिसंबन्धः । क्व दग्ध्वेत्याकांक्षायामाह । योगाष्टांगैरुज्ज्वलितज्ञानमयाग्नौ योगः प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यं तत्प्राप्तौ साधनभूतैरष्टांगैः निर्गुणविषयैर्यमनियमादिभिरष्टभिरंगैर्निर्गुणयोगाष्टांगानि चात्मयोगग्रंथे योगविशेषे उक्तानि । “देहाक्षादौ विरक्तिर्यमइह नियमः स्वा-

त्मतत्त्वेऽनुरक्तिः बाह्यौदासीन्यमेवासनमसुनियतस्व-
क्षरार्थोभृषार्थात् । प्रत्याहारः स्वबुद्धेर्विषयविमुखताधा-
रणास्वात्मनिष्ठा ध्यानं ब्रह्माहमस्मीति दृगनन्यत्वममो-
हात्मसंवित्समाधिः” इति । तैः काष्ठस्थानीयैरुज्ज्वलि-
तो योज्ञानमयोऽग्निस्तत्र । अथवाऽपरिपक्वचित्तस्य पतं-
जलिनासूत्रितानि प्रसिद्धान्येव मनियमादीनियोगा-
ष्टांगानि तैरुज्ज्वलितः प्रकाशितो योज्ञानमयोऽग्निस्त-
स्मिन्नित्यर्थः । तानि च सूत्राणीमानि । “अहिंसास-
त्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः । शौचसंतोषतपःस्वा-
ध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः” । स्वाध्यायः प्रण-
वजपः ईश्वरप्रणिधानमीश्वरभक्तिः “स्थिरसुखमास-
नम्” यादृशेन देहस्थापनेन यस्य पुरुषस्यावयवव्यथा-
नुत्पत्तिलक्षणं सुखं देहचलनराहित्यलक्षणं स्थैर्यं च संप-
द्यते तदेव तस्य पद्मस्वस्तिकाद्यन्यतमं मुख्यमासनमि-
त्यर्थः । “तस्मिन्सतिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्रा-
णायामः” । आसने दृढे सति दशविंशतित्रिंशदादिक्र-
मेण प्रणवजपैः प्रतिपक्षं प्रतिमासं स्वाभाविकवायुगति-

विच्छेदः प्राणायाम इत्यर्थः । “स्वविषयाऽसंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेंद्रियाणां प्रत्याहारः” । इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शादिस्वस्वविषयैरसंप्रयोगेन निरुद्धचित्तरूपानुकार इव यत्तूष्णीमवस्थानं सप्रत्याहार इत्यर्थः । “देशबन्धश्चित्तस्य धारणा” । देशे आधारादौ आत्मनि वा चित्तस्य स्थापनं धारणेत्यर्थः । “तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्” । तत्रात्मादौ प्रत्ययसातत्यं ध्यानमित्यर्थः । “तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः” । ध्यानमेव ध्यातृ ध्याने विहाय ध्येयमात्रगोचरं सत्समाधिरित्युच्यते । तदा ध्यानस्वरूपं शून्यमिव भवति ध्यानविषयप्रत्ययाभावादित्यर्थः । एतत्साध्यो यस्त्वं पदार्थसाक्षात्कारस्तस्मिन्नग्नौ शोधने दृष्टान्तमाह । लोहयुतं हेमयथाग्नाविति । अयो मिश्रितं सुवर्णं अग्नौ प्रताप्याऽयो विहाय सुवर्णं यथा गृह्णन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदानीं भक्तेः फलाभिधानपूर्वकं स्तौति ।

यं विज्ञानज्योतिषमाद्यं सुविभातं

हृद्यकैद्वग्न्योकसमीडयंतडिदाभ-
म् । भक्त्याराध्येहैवविशंत्यात्म-
निसंतं तं संसारध्वांतविना० ॥४२॥

यमिति । हृदिहृदये तडिदाभं तडिद्वद्विद्युद्व-
त्तआभायथाभवतितथा सुविभांतं प्रत्यक्त्वेनसुष्ठुप्र-
काशमानं विज्ञानज्योतिषंविज्ञानप्रकाशरूपंनतुज-
डरूपंज्योतिः । ज्योतिषांज्योतिरितिश्रुतेः । आद्यं स-
र्वकारणं । अर्कैद्वग्न्योकसम् । अर्कैद्वग्नयओकांसिउ-
पलब्धिस्थानानिनियस्यतत्रह्युपास्यमानःपरमेश्वरःप्रस-
न्नो भवति । ईडयंस्तुत्यं । भक्त्याश्रवणादिभिरष्टांगयो-
गैरुपासनाभिश्चयाभक्तिर्भजनंतयायमाराध्यात्मनि-
स्वस्मिन्स्वरूपतयासंतंवर्तमानमिहैवजीवत्येवदेहेवि-
शंतितत्तदात्मानोभवंतीत्यर्थः । अन्यस्यप्रवेशस्यासंभ-
वात्तमीडे ॥ ४२ ॥

इदानींस्तुतिकर्तुःफलाभिधानपूर्वकंस्तौति ।

पायाद्भक्तं स्वात्मनिसंतं पुरुषंयो

भक्त्यास्तौतीत्यागिरसंविष्णुरिमं-
माम् । इत्यात्मानं स्वात्मनिसंह-
त्यसदैकस्तं संसारध्वांतवि० ॥४३॥

पायादिति । योविष्णुरिमंभक्तं पायात्प्रक्षतु
तमीडेइतिसंबंधः । कथंभूतं स्वात्मनिसंतं विष्णुरस्मी-
त्यभेदेनवर्तमानंभक्तं सएवमुख्योभक्तः । “चतुर्विधा-
भजंतेमाम्” इत्युपक्रम्य “ज्ञानीत्वात्मैवमेतमिति”
स्तुतत्वात् । “तक्षादिनीचैःसुकृतानऽसत्यान्पाषाण-
मृदारुमयादिदेवान् । भजंतियेमाधवनिंदकास्तेपूर्णः-
सदानंदमयोहिविष्णुः” इतिभेददर्शिनानिंदितत्वाच्च ।
केनाभिप्रायेणविष्णोस्तद्रक्षणेप्रवृत्तिस्तत्राह । स्वा-
त्मानं स्वस्यांतःकरणं स्वात्मनि स्वस्यस्वरूपभूतेमयि
संहृत्यनिरुद्ध्यांगिरसमंगानांसंभूतम् । “एषहिअं-
गानांहिरसः” इतिश्रुतेः । देहाद्यनात्मत्यागेनपरि-
शिष्टंचिदानंदरूपमित्यर्थः । इमंमांसदाभक्त्यास्तौति
प्रत्यगभिन्नत्वेनस्तौतीत्यभिप्रायेणविष्णुःपायादिति-
संबंधस्तमीडे ॥ ४३ ॥

इदानींस्तोत्रपाठकानांस्तोत्रार्थमजानतां पाठमा-
त्रादेवविष्णुलोकप्राप्त्याक्रममुक्तिमेतत्स्तोत्रार्थजान-
तामिहैवपरिपूर्णपरमानन्दचित्प्रकाशविष्णुरूपेणाव-
स्थानरूपमुक्तिंचफलंदर्शयन्स्तोत्रमुपसंहरति ॥

इत्थंस्तोत्रं भक्तजनेड्यंभवभीति-
ध्वांताकार्कभंभगवत्पादीयमिदंयः ।
विष्णोर्लोकं पठतिशृणोतिव्रजति-
ज्ञो ज्ञानंज्ञेयं स्वात्मनिचाप्नोतिम-
नुष्यः ॥४४॥ इतिश्रीमच्छंकराचा-
र्यविरचितंहरिमीडेस्तोत्रंसंपूर्णम् ॥

इत्थमिति । योनरइत्थमुक्तप्रकारेण इदंस्तोत्रं
भक्तानामिहाधिकारइत्याह । भक्तजनेड्यंविष्णौभ-
क्तिमद्विर्जनैरोड्यमितियावत् । भवभीतिध्वांताकार्कभं-
संसारदुःखतमश्रृंङ्गभास्करं भगवत्पादीयं सर्वज्ञश्रीशं-
करभगवतासकललोकानुजिघृक्षयाप्रणीतं पठति उ-

चैरुच्चारयति शृणोति पठत्सुसत्सुखयंश्रुत्वातिष्ठति स
 विष्णोः अनंतकल्याणगुणमणिगणसागरस्यानंतली-
 लाविहारपरवशीकृतभक्तलोकस्यशुद्धसत्त्वरूपस्यस-
 र्वज्ञस्यसर्वशक्तेर्भगवतःपरमेश्वरस्य लोकं वैकुण्ठाख्यं ब्र-
 जति गच्छति ज्ञोयःएतदर्थपरिज्ञानीपठति । सस्वा-
 त्मनिज्ञानं तत्त्वसाक्षात्कारं ज्ञेयंतद्विषयंब्रह्मचमनुष्य-
 एवसन्निहैवाप्नोति स्वयमेवस्वप्रकाशपरिपूर्णपरमानंद-
 ब्रह्मात्मनावतिष्ठतइत्यर्थः । “ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति”
 इत्यादिश्रुतेरिति ॥ ४५ ॥

वाचाययाश्रुतिवचांसिचभेदवादिकौलेयकैर्मलि-
 नितानिविशोधितानि । तस्यामशुद्धमपियद्वचनंम-
 दीयं संमिश्रितंशंकरगुरोर्विबुधाःक्षमंताम् ॥ १ ॥ य-
 स्याक्षिपादपदवींसकृदप्यऽवाप्य भूयो न संसृति कुमा-
 र्गमवाप्नुवंति । लोकास्तमात्मसुखमग्नमनःप्रचारं कैव-
 ल्ययोगिगुरुमाभजतां मनोमे ॥ २ ॥ इंदीवरेंद्रमणि-
 सुंदरमिंदिरेशं वंदीकृतेंद्ररिपुवृंदममंदवीर्यम् । मंदस्मि-
 तप्रसरनंदितलोकवृंदं वंदेद्विजेंद्रकुलनंदनरामचंद्रम् ॥

॥ ३ ॥ रक्षोमंडलखंडपंडितमहावेतंडशुंडालसद् दोर्द-
 ङनिखिलाण्डपिण्डनकृतौशौंडंतथामुंडिभिः । ध्येयं
 दंडकमंडलूपकरणैश्रंडांशुवंशोद्भवं गंडेकुंडलमंडितर-
 घुपतिं कोदंडपाणिंभजे ॥ ४ ॥ इंदूपलेंद्रमणिसुंदर-
 मिंदुचूडं वृंदारवृंदपरिवंदितपादपद्मम् । आमंदमंदह-
 सितोलसदाननेदुं वंदामहेवयममंदमुदांडविकेशम् ॥
 ॥ ५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकैवल्यानं-
 दयोगीन्द्रपादकमलभृंगायमानस्वयंप्रकाशाख्ययति-
 विरचिताशंकरभगवत्पादकृतहरिस्तुतिव्याख्या हरि-
 तत्त्वमुक्तावली संपूर्णा ॥ शुभमस्तु पाठकेभ्यः ॥

विक्रमसंवति । १९४४ । भाद्रवेमासे

समाप्तम् ॥

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धपाठः	शुद्धपाठः
१८	१	मनुष्याश्च	मनुष्यांश्च
१८	१५	नकरतिर्यगादि	नरकतिर्यगादि
२०	२	आजामेकां	अजामेकां
२४	२	पत्युर्न निमित्त	पत्युर्निमित्त
२६	६	उपसंहारदर्शनाच्चेतिचेन्न- “क्षीरवद्धि	“उपसंहारदर्शनाच्चेतिचेन्न- क्षीरवद्धि ।
३७	१२	ब्रह्मवेदममृतं	ब्रह्मैवेदममृतं
४२	२	यद्वैतन्नपश्यति	यद्वैतन्नपश्यति
४३	४	क्षितिरिति	क्षितिरिति
४३	९	यद्यविषयाख्यम्	यद्यद्विषयाख्यम्
६५	१	माया	मायाम्
७२	७	शुद्धमतंतं	शुद्धमनंतं
७४	१	वल्यांप्रतिपादितं	वह्यांप्रतिपादितं
७५	१७	विनासमर्थत्वात् ।	विनाऽसमर्थत्वात् ।
८९	९	बहुभिः	बव्हीभिः
९६	१४	देहेवा	हेदेवा
१२४	९	ध्वात	ध्वांत

यह हरिमिठ्ठीकीटीका मुंबईमें मोतीबाजारमें पंडितज्येष्ठाराममुकुंदजीकी दुकान-
पर मिलेगी. तथा हरिप्रसादभगीरथकी दुकानपर मिलेगी.

पणि

उवृ

गुरुवर्षादायक क्षपितोत्पत्तिः शुद्धा।

१०

गुरुवर्षादायक क्षपितोत्पत्तिः शुद्धा।
गुरुवर्षादायक क्षपितोत्पत्तिः शुद्धा।
गुरुवर्षादायक क्षपितोत्पत्तिः शुद्धा।
गुरुवर्षादायक क्षपितोत्पत्तिः शुद्धा।
गुरुवर्षादायक क्षपितोत्पत्तिः शुद्धा।

تاپس تپہ تھہ رے

آؤ سرد - آؤں کھر

وندہ لوت آؤں لہا رہ

Handwritten notes in a smaller script, possibly Devanagari, located in the lower left quadrant of the page.

